

CSEPELI GYÖRGY

Vonzalmak és kapcsolatok

KOZMOSZ KÖNYVEK

A FEDÉL ALBERT ZSUZSANNA
MUNKÁJA

© Csepeli György, 1987

A történelem bennünk

Egyedül az ember él az időben. A természeti idő az ember számára eszköz, jelei által jelentéssé formált különös nyersanyag, melynek segítségével megmérkőzhet az örökkévalósággal. A harc persze az egyes ember szempontjából kilátástalan, hiszen a halállal végződik. A születéssel kezdődő személyes idő érzése nem velünk született, társadalmi termék, melyet éppúgy megtanulunk, mint a nyelvet, a viselkedési szokásokat vagy azt, hogy mi a jó és mi a szép, egyszóval az egész kultúrát. A jelen tudata egyre távolabbi múltpontokra enged visszatekinteni bennünket, kompként közelítve a jövő felé, mely jelené válva hamarosan múlt lesz megint.

De nemcsak nekünk van életünk az időben, az időnek is megvan a maga élete mibennünk. Tapasztalhatjuk, hogy a tartalmas, eseményteli, informatív idő a jelenben milyen rövidnek tűnik, az emlékezésben viszont tartós nyomot hagy s megnyúlik. Ezzel szemben a tartalmatlan, unalmas, bornírt módon eltöltött jelen az élményben elviselhetetlenül hosszú, az emlékezésben pedig csupán villanásnyi.

Sok minden van a világban, ami információt rejt magában számunkra, mulattathatja az időt tartalmasan, de legérdekeőbb mégiscsak az, ami emberekről szól, ránk vonatkozik, vagy velünk kapcsolatos. Vannak a természetnek is meg a társadalomnak is remetéi, akik magányosan fürkészik, bogarásszák a jelenségeket, szemlélődnek, kerülve a társakat, mert menekülni akarnak. Ez a kis könyv nem nekik szól, hanem azoknak, akik kíváncsiak másokra, és kíváncsiak önmagukra.

A bennünk élő idő mások ideje is egyben. Az egyedüllét szükségszerűen eltorzítja az időt, a mindenkori jelen határait cseppfolyóssá alakítja. Ilyenkor úgy múltunk el, hogy nem tudjuk, mi történik velünk. Társainkon vesszük legelőbb észre az idő múlását, miként ők rajtunk figyelik meg ugyanazt, s amit pillanatnak, soha vissza nem hozható jelennek élünk meg, az közös mű.

Amit kultúrának nevezünk, az nemcsak az időt, hanem a természettől kapott valóság teljességét is hozzáférhetővé teszi számunkra, mivel rendelkezünk a jelhasználat, a jelentésképzés és a közlés képességeivel. Így emberiesül körülöttünk a tér, lesz cselekvéseink tárgya az anyag, akár mint a termelés eszköze, akár mint fogyasztható, élvezhető, hasznosuló eredménye. Hogy mégis az idő dimenziójával kezdtük, azt könyvünk tárgya indokolja, ugyanis a másik ember, a kapcsolatok és vonzalmak világa megérthetetlen, ha kimerevítve, időtlenítve vizsgáljuk.

Az időiség két értelemben is nélkülözhetetlen a kapcsolatok megértéséhez. Egyfelől mint kölcsönösen kidolgozott és megélt kategória önnön azonosságtudatunk eszköze, mely szükségszerűen a másik által, a másik révén telítődik értelemmel. Ha úgy érezzük, hogy egy kapcsolatban nem múlik az idő, nem értékes a pillanat, akkor abban a kapcsolatban nem történik semmi, nincs benne számunkra információ, kívülállók vagyunk, egymás mellett élő idegenek vagy tunya hivatalnokok egy rideg irodai helyiségben. A kapcsolat ilyenkor még létre sem jött igazán, vagy ha egyszer már létrejött, a rutin, a kiürülés, az elhalás végső szakaszába lépett. A természet remetéje fizikailag is kiszakítja magát a társadalomból, a társak közül, ideje természetivé lesz. A társadalom remetéje tömegben élő magányos, akit kapcsolatlárvák, ritualizált, átélést nem igénylő együttélési minták öveznek. Aki egyedül van, akár a természetben, akár a társadalomban vagy bármilyen intézményben, mely számúzi a társakat, annak nincs ideje.

A kapcsolat szerves elemét képező idő reménytelen harcra

indítja a résztvevőt, hiszen tiltakozni kénytelen az elmúlás ellen, küzdenie kell, mégpedig a vereség biztos tudatában. Mégis a harcot választjuk inkább. A történet és a szenvedést részesítjük előnyben az eseménytelen unalommal szemben.

A kapcsolatban születő, elmúló és mégis öröklétbe forduló különös idővel való birkózás a szerelmi líra egyik csodálatos témája. Shakespeare tizenötödik szonettjét választottam az eddig kifejtett gondolatmenet művészi szemléltetésére:

Ha meggondolom, hogy csak egy rövid
 Percig teljes mind, ami nő s virágzik,
 S e roppant színpad csak olyat mutat,
 Amit titkos csillag-parancs irányít:
 Ha látom, egy az ember s a növény,
 Egyazon ég húzza föl s rontja le:
Friss nedvben *ragyog*, lankad, *túl delén*,
 S kopik daliás emlékezete, -
 A múlás eszméje mindig elő -
 Ragyogtatja legdúsabb tavaszod,
 Melyben küzd már a romlás s az idő,
 Hogy mocskos éjbe fojtsa szép napod:
 S küzdve az idővel, mely elragad,
 Mert szeretlek, én feltámasztalak.¹

Bár az embereknek megvoltak a kellő szavaik, korántsem fogalmazhatták volna meg ezt az érzést sokkal korábban vagy az Erzsébet-kori angol társadalomtól nagyon különböző körülmények között. Az emberi kapcsolatok idői dimenziójának másik értelme ugyanis arra utal, hogy a történelem mértéke alatt élünk, s ha azt mondjuk, „szeretlek” (ehhez igazán nem kell költőnek lennünk), akkor sok-sok nemzedék dadogása, próbálkozása, félbehagyott szerelmi vallomása áll e kis szó mögött.

A kapcsolatok elmúlásának tudata, egyáltalán a kapcsolat

fontossága történelmi fejlődés eredménye, melyben az időjáték csak egyik – jóllehet legalapvetőbb – eleme annak a viszony-nak, amit modern értelemben vett személyközi kapcsolatnak nevezünk.

Tudományosan nehezen tudunk hozzáférni a kapcsolati idő-höz, költőnek, írónak kell lenni ahhoz, hogy ezt az egyszerre örömteli és fájdalmas mozzanatot előbányászzhassuk a kapcsolat mélyéről.² A pszichológusokat mindenekelőtt az a jelen-ség foglalkoztatja, hogy a kapcsolatok születését megelőzi a vonzalom, ez a válogató jellegű beállítódás, miáltal a válogató az első benyomás erejénél fogva szemvillanás alatt eldönti ma-gában, hogy ki az, aki számára rokonszenves, s ki az, aki ellen-szenves. Bóven lesz még szó arról, hogy a pszichológusok mi-vel magyarázzák az emberek közötti vonzalom születését, most szemléltetésül megint művészi példához folyamodunk, Thomas Mann *Varázs hegyéből* véve Hans Castorp egyik sorsdöntő fontosságú emlékképét:

„Nomármost úgy állt a dolog, hogy Hans Castorp már jó ideje kiszemelte ezt a Pribislavot, kiválasztotta az iskolaudvar ismerős és ismeretlen nyüzsgéséből, érdeklődve nézte, követte szemével – mondjuk így: csodálta? -, mindenesetre rendkívüli figyelemmel szemlélte, és már reggel, útban az iskola felé örült, hogy megfigyelheti osztálytársai között, hallja beszélni, nevetni, s messziről megkülönbözteti hangját, mely kellemesen fátyolos volt, tompa, kissé rekedtes. Meg kell adni, erre az érdeklődésre nemigen találhatunk nyomós okot, ha ugyan annak nem vesszük a pogány Pribislav nevet, az eminensséget, ez azonban mit sem nyomhatott a latban, vagy netán a kirgiz metszésű szemeket (a szeme néha, egy bizonyos oldalpillantás-nál, mely nem a látás célját szolgálta, olvadón és fátyolosan el-sötétült, éjszakába hajlott); Hans Castorp mindazonáltal nem sokat törődött vele, hogy érzését szellemileg igazolja vagy ép-penséggel megnevezze, ha a szükség úgy hozná magával. Ba-

rátságnak nemigen lehetett nevezni, hiszen nem is „ismerte” Hippét.”³

Az időiség, a válogató jellegű beállítódás mellett a személyközi kapcsolat harmadik eleme a kölcsönösség. „Kettőn áll a vásár” – mondja a közmondás, mely átvitt értelemben pszichológiailag a kapcsolat legfontosabb jellemzője. A kölcsönösség ugyanis a vonzalom sugallatának a próbája, gyakorlati ellenőrzése a szubjektív hipotézisnek: „ez az ember tetszik nekem”. A kísérleti szociálpszichológiai vizsgálatok tanúsága szerint a kölcsönösség ritkább, mint az egyoldalú vonzalom, mely viszonzás hiányában a fantázián hízva személyiségroncsoló torzulásokhoz vezethet. Egy kísérletben 376 18 éves fiút és 376 ugyanolyan életkorú lányt ismertettek össze egy kifejezetten a kísérlet kedvéért megrendezett bálon (ahol a résztvevőknek persze fogalmuk sem volt arról, hogy kísérleti személyek). Az egyik legmeglepőbb eredmény az volt, hogy ebben az életkorban a jelek szerint még nincs megfelelés az egyén számára reálisan elérhető partner felmérése és az általa vágyott partner képe között. Teljesen hiányzott a szimmetria az egyének választásaiból, azaz mindenki tetszett valakinek, de szinte senki sem annak tetszett, aki őt magának tetszőnek ítélte. Gyakorlatilag nulla korreláció ($r = 0,3$) volt a között, hogy egy fiúnak mennyire tetszett partnere, és a között, hogy a lánynak mennyire tetszett az őt kedvelő fiú.⁴

A kölcsönösség fontosságának belátása, a kölcsönös kapcsolatok kialakításának képessége hosszú fejlődési folyamat eredménye, melynek akadályozottsága, sérülése, visszaesése egyoldalú vonzalmakban jut eleinte kifejeződésre, később, a törvényszerűen keletkező kudarcélmények hatására pedig *el-magányosodás* következik be.

A modern személyközi kapcsolat pillérei tehát az időiség, a válogató jellegű beállítódáson alapuló vonzalom és a viszonzás, melyeket egységesen a választás és a választottság egybeeséseként jellemezhetünk. Történelmileg egyáltalán nem magá-

tól értetődő a választás mozzanata, hiszen olyan társadalmi körülmények képezik a szükséges előfeltételeket, amelyek eredményeként megjelenik és társadalmilag jóváhagyott, ösztönzött típusként a társadalmi életre történő felkészítés vezérlő motívumává lesz a választó, mérlegelő, döntő ember, a modern értelemben vett személyiség, az egyediségének, megismételhetlenségének, „észak-fok, titok, idegenség”-ében tudatában élő és meghaló ember.

A választásban megnyilvánuló autonómia persze nem korlátlan. A vonzalom és a kapcsolat pszichológiáját bejárva látni fogjuk, hogy mennyi tudatunk által ellenőrizhetetlen, rejtett szál szövődik be egy-egy személyközi érzésünkbe, melyek mindegyike kívülről, a társadalomba való belépésünk legelején lép be életünkbe, anélkül hogy igazi jelentőségüknek tudatában lennének. De maga a társadalmi viszonyrendszer sem teszi lehetővé a korlátlanul megnyilvánuló választási szabadságot. A szociológiai vizsgálatok mind a barátválasztásban, mind a házastársválasztásban, valamint a hosszabb-rövidebb ideig tartó kapcsolatok partnereire irányuló választásokban kimutatták az egyéntől függetlenül ható társadalmi tényezők, a társadalmi státus, a lakó- és munkahely, a vallás stb. szerepét. Végül maga a választó ember is pszichológiailag oly módon ténykedik, hogy azt is választásként hajlamos megélni, ami ténylegesen nem az, illetve utólag átértékeli az alternatívákat, kerülve a minden választás után törvényszerűen bekövetkező „rejtett meghasonlást” (Németh László kifejezése). A modern kapcsolatok lélektanához tehát hozzátartoznak azok az egyéni, személyes használatra szánt magánelképzelések, értelemtulajdonítások, melyeket bőven készletez a szépirodalom, főként annak tömegesen élvezett változata, valamint a sok-sok elcsépeelt romantikus és melodramatikus dramaturgiai közhelyekkel teli film- és tévéjáték-kínálat. La Rochefoucauld mondja rosszmájú maximáinak egyikében, hogy „sok ember van, aki sosem

lett volna szerelmes, ha nem hallott volna annyit beszélni a szerelemről”.⁵

Az emberek persze természeti adottságaikat tekintve jelenősen nem változnak, de viszonyaik igen, s ez azt jelenti, hogy nem beszélhetünk változatlan „emberi természetről”, mivel az ember kiragadva társadalmi viszonyaiból csak gondolat, valóóságos alapokra visszavezethetetlen elvonatkoztatás. Ezt a marxi felismerést a kapcsolatok szociálpszichológiájára alkalmazva azt mondhatjuk, hogy az emberi kapcsolatok a társadalmi viszonyoktól függnnek, azok alakulásának függvényében jutnak bennük kifejezésre az időiség, a válogató beállítódás, a kölcsönősség, a választás és a kapcsolatok megokolására szolgáló mindennapi nézetek mai szemmel nézve oly magától értetődőnek és öröknnek tűnő mozzanatai.

A szociológia „közösségi társadalmaknak” nevezi azokat a társadalmi alakzatokat, ahol a társas viszonyok és a társadalmi viszonyok a viszonyok szereplői számára nem válnak élesen ketté, következésképpen maga az egyén sem jellemezhető az individuális szabadság számunkra oly nyilvánvaló kellékeivel, mint a választás, döntés, oldás és kötés. A közösségi társadalmakban a mai szemmel nézve „kapcsolati őstípusok” voltak az egyeduralkodók, s a társadalmi viszonyok részint közvetlenül, részint közvetetten ezeknek az őstípusoknak a burkában fejtették ki kényszerítő hatásukat a társadalom tagjaira, anélkül hogy azok ezt „személyiségük” sérelmeként, elnyomásaként vagy szabadságuk korlátozásaként élték volna át. A vérségi kapcsolat volt a legfontosabb, s voltaképpen minden viszony, ami a közösségi társadalmon belül létrejött, vagy tényleges vérségi kapcsolaton vagy annak átvitt értelemben való feltételezésén alapult. A családi együttélés során kialakult kapcsolatok közül az anya-gyermek kapcsolat képezte a társadalomba való beilleszkedés kiinduló alapját, melyet fontosságban messze megelőzött az apához való viszony, mely a hűség, a tekintélytiszteltet, az engedelmeskedés és a szolgálat szálait

szötte a kapcsolat résztvevői között, függetlenül attól, hogy tényleges apa-gyermek kapcsolatról vagy úr-szolga viszonyról volt-e szó. A női szerep ezekben a társadalmakban (kivéve a matriarchátust, mely történelmileg vakvágány volt) kevésbé volt jelentős ahhoz, hogy jellegadó kapcsolati minta fűződhessen hozzá, jóllehet a biológiai reprodukcióban betöltött női funkció nem tette lehetővé a nők társadalmi alárendelésének oly mértékű gyakorlati megvalósulását, ahogyan azt a férfiközpontú társadalmi közfelfogás sejtetné.

Mivel a közösségi társadalmak nemcsak a természettel, hanem egymással is szemben álltak, elemi érdekük volt, hogy a csoporton belüli összetartás és a hűségen alapuló kapcsolatok egyeduralma kifelé az idegenekkel szemben tanúsított bizalmatlanságban, agresszióra való készenlétben, s ha kellett, az ellenük való harcban mutassa meg másik arcát.

Személyek közötti választásra, pszichológiai árnyalatok mérlegelésére ilyen körülmények között gondolni sem lehetett, hiszen az életben maradás parancsa a csoporton belüli kapcsolatok abszolút elsőbbségét írta elő az idegeneknek minősülőkkel szemben. A viszonylag egyszerű munkamegosztási és hatalmi szerkezet, a belső változások hiánya, a rövid életkor és a társadalmat gondolati-érzelmi egységbe kovácsoló vallásos ideológia lehetetlenné tette az egyéni érvényesülést az egyes, társadalmilag kijelölt szerepekben.

Fukadzava Hicsiró *Zarándokének* c. elbeszélésében költőien sűrített képét látjuk viszont egy ilyen „közösségi társadalom” típusának, melyet nem szabad eszményíteniünk, s különösen reménytelen vállalkozás, ha a mai individuális életértékekre épülő társadalmi kapcsolatrendszer kritikájaként használjuk azt fel. E közösségi társadalom zárt és kopár világában egyetlen irányító és szerkezetadó elvet találunk: az élelem szükösségét. Ez a kegyetlen tény képezi alapját a közösség által létrehozott társadalmi valóságnak, ami a tér- és időbeli viszonyok társadalmi meghatározásainak szövetét, a társadalmi szerepeket és

státusokat, a létesülő társas viszonyokat, a hagyomány szentelte gondolkodási és érületi mintákat tartalmazza. Az idő és tér mitikus értelmezése, az emberi viselkedés merev ritualizáltsága a közösség minden tagja szemében szerfölött természetesnek és magától értetődőnek állítja be azt a szokást, hogy a 70. életévük betöltését követően az embereket halálba küldik, amit megszépítő kifejezéssel a Narajama-hegy istenéhez vezető zarándokútként neveznek.⁶

Sokféle változata ismeretes a közösségi típusú társadalmaknak, szórványként ma is megtalálhatók szerte a világban. Nemrég még a magyar társadalmat tengerként borító paraszti élet is ily módon szerveződött. Történelmileg azonban a feudális viszonyok megsemmisülésével egyértelműen elpusztultak vagy pusztulásra érettek ezek a társadalmak, sőt a bomlás már a feudalizmus előtt megkezdődött az ókori Görögország, majd a Római Birodalom városias társadalmaiban.

A közösségi társadalmat történelmileg a „politikai társadalom” típusa váltja fel, melynek lényege, hogy az emberek egymás közti kapcsolatai egyfelől elszemélytelenednek, másfelől a személyessé válás lehetőségével dúsulnak föl.

A termelési és uralmi viszonyok „láthatatlanná” válnak, a munkamegosztás bonyolódik, a rendek helyét osztályok foglalják el, egyre több szakosodott szervezet jelenik meg, miközben a mezőgazdasági termelés elveszti súlyát, és a város, valamint az ipar lesz irányadóvá. Az elvonatkoztatások lesznek a társadalmi együttélés legfontosabb szabályozóivá. A korábban emberszabású mértékegységek (pl. a „láb”, „hüvelyk” stb.) elvesztik változékonyságukat, és egyetemesen használt szabványoknak adják át helyüket. A gazdaságban a pénz válik érték-mérővé, a forgalom árutermelésen, kereskedelmen keresztül bonyolódik le. A közösségi társadalom szóbeli kommunikációs monopóliumát megtöri az írás – újabb elvonatkoztatás -, s a jogi normák kiszorítják a szokásjogot, valamint az önkényt.

A politikai társadalom feltételei között nagyszámú „meztelen

individuum” jelenik meg, akik mindegyike képes valamit szolgáltatni a másoknak, következésképpen ígérni, szerződni, választani és dönteni is tud. Egyszer s mindenkorra szétválik a közösségi társadalmakban még elválaszthatatlan egységet képező „adni” és „kapni”. (Ez a ma két külön szó az indoeurópai nyelvekben eredetileg egy s ugyanazon szóval volt jelölve.⁷⁾ Az öntudatra ébredő egyénben új szükségletek születnek, melyek sorában itt egyetlen szükségletet, a *társ iránti szükségletet* emelünk ki.

A közösségi társadalmak adta biztonságérzet iránti nosztalgiankban hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy egyfelől ezekben a társadalmakban nem beszélhetünk a mai értelemben vett egyénekről, másfelől pedig a közösség elviselhetetlen nyűgöket tett tagjaira, lebéklyózva őket a hagyomány, a szokás, a vallás és a nyers erőszak összes lehetséges eszközével. Az ár, amit a politikai társadalmi viszonyok kínálta egyéni felszabadulásért kell fizetni, a társ iránti szükséglet megjelenése, a barátság, a szerelem örömeinek és kínjainak egyidejű jelentkezése, a magány okozta szenvedés felbukkanása s nem utolsósorban a halál botrányának tudatosulása lett.

Kapcsolatainkat megélve magunkban hordozzuk az emberiség politikai társadalmakba való szerveződésének történelmi útját, melynek kezdetén az ókori görög polisztársadalmak – főként Athén – kapcsolati mintái állnak. Platón eszmetanában, mint tudjuk, az érzéki-tapasztalati valóságnak nem sok szerep jut, azonban egyetlen esetben már Platón is kivételt tett. Az emberi szépséget – mely a kor kapcsolataiban a haszon és a gyönyör szempontjainak gyakorlati érvényesülésével szemben ideológiai ellenpontként szolgált – Platón az egyetlen olyan eszmének tartotta, melynek egyben érzéki valósága is van.

Szerb Antal a görög tavasz legcsodálatosabb emlékének nevezi azt a reggelt, amikor Szókratész a kis Phaidrosszal az Ilisszosz patak partján sétálva oktatja a naiv ifjút a szerelem mibenlétéről, pszichológiailag hallatlanul plasztikus képet adva

a szépség megpillantásának hatásáról. A megpillantott szépség hálójában vergődő lélek...

„Nyugtalanul gyötrődik állapota különössége miatt, és táncstalanul tombol: örvénylésében sem éjjel aludni, sem nappal nyugton maradni nem tud, hanem vágyódva futkos oda, ahol éppen látni reméli a szépség részeseit. S ha megpillantja, és újra átjárja a vágy, felengednek a betömődött nyílások: így fellélegzik, és megszűnnek éles fájdalmai, sőt most a legédesebb gyönyörűséget élvezi. Ezért önként nem marad el mellőle, senkit többre nem becsül szép szerelménél, hanem anya, testvér, barát: mind el van feledve, s ha nemtörődömsége folytán vagyona is elvész, fel sem veszi, társadalmi szokásokkal és illendőséggel, melyekre azelőtt kényes volt, mit sem törődve kész szolgálni szerelmének, és oly közel hozzá, amennyire csak engedik, szeretne hálni: mert amellet, hogy tiszteli a szépséget, benne találta meg egyetlen orvosát gyötrelmeinek.”⁸

Az emberi szükségletek sora szinte végtelen. Marx ebben a vonatkozásban helyesen állapítja meg, hogy a társadalom nemcsak objektumokat termel a szubjektumok számára, hanem szubjektumokat is termel, beleértve az újabb és újabb szükségletek termelését. Ám vannak szükségletek, amelyekkel az ember már emlegetett anatómiai-fiziológiai állandói folytán minden társadalomnak számolnia kell. Ezek közül egyesek kielégítésének hiányában maga az ember mint eleven szervezet elpusztul (lélegzés, táplálkozás, ivás, temperálás stb.), mások kielégítése viszont társadalmilag részlegesen vagy teljesen gátolható. Ez utóbbiak közé tartozik a társadalomban való egyéni élet szempontjából legalapvetőbb két szükséglet: a szexualitás és az agresszió szükséglete. Az ókort lezáró érték- és normaválság éppen e két szükséglet társadalmi gátjainak felszakadásából, a társadalmi együttélést már-már lehetetlenné tevő szabályozatlanságából eredt, melyre nagy hatású reakcióként a keresz-

tény etika uralma s a vele együtt létrejövő feudális társadalmi viszonyok rendszere következett be. A keresztény etika radikális elfojtásra ítélte mindkét szükségletet. A szexualitást a felbonthatatlannak nyilvánított házasság keretei közé száműzte, míg a támadó-védekező agresszivitást a „szent” háborúk, valamint a feudális rendet veszélyeztető „eretnekek” elleni küzdelem céljaira korlátozta.

Nyilvánvaló, hogy e két elemi szükséglet elfojtása nem lehetett tökéletes és maradéktalan, de a tiltó, büntető és megbélyegző szabályok a társadalmi együttélésben valóságosan megnyilvánuló szexualitást és agresszivitást szégyellni való „eredeti” bűnnek, „ördögtől való” átoknak állították be, miáltal a tilalmak nagy hatású fékként épültek be az emberekbe, mérgezvén lelkiismeretüket és edzván akarataikat e démoni erők ellen. A „szeretet” parancsa viszont erőtlennek bizonyult az emberek közötti kapcsolatok szabályozásában, mivel követhetetlen eszményként magaslott a mindennapok valóságában élő emberek fölébe. Az utóbb szenteknek minősített példaképek voltak csak képesek a két, elfojtásra ítélt szükséglet bűneitől megszabadulni.

A társas kapcsolatokban mindkét szükséglet elemi fontosságú, hiszen mind az agresszivitás, mind a szexualitás csakis társas összefüggésben fejlődhet ki és fejtheti ki viselkedésre ösztönző hatását. A középkori keresztény élet sémái a személyközi történéseket erények és bűnök katalógusává nyomorították, ami szükségszerűen ellentmondásba került a valóságos személyközi történések tarka világával. Az összeütközés megkettőzte a világot, egy valóságos „bűnös” síkot, valamint egy nem valóságos „erényes” síkot teremtve, ami a lélekbe telepedve egyúttal hatalmas energiák forrásává vált, hiszen a „bűnösnek” nyilvánított szexuális és agresszív késztetések sok esetben társadalomszervező, alkotó és cselekvő erőkké alakultak át, melyek gazdag áradása elapasztotta az eredendő késztetéseket.

A magánélet és a nyilvános élet között nem húzódott éles

határ, a személyközi élet szerepei szűkre szabott viselkedési módokat írtak elő valamennyi társadalmi rend tagjai számára, s aki kimozdult az előírások köréből, az deviánsnak minősülve, egyben a közösségi társadalomból is kizáratott. A kiközösítést elrendelő egyházi átok, az exkommunikáció a fizikai vagy szociális megsemmisüléssel volt egyenlő.

Ilyen körülmények között az eszmény és a valóság közötti ellentmondást mindenkinek meg kellett sínylenie, ami lehetlenné tette a személyközi kapcsolatok antik hagyományainak folytatását éppúgy, mint a kölcsönösségi elven alapuló, választás útján létrejövő és vonzalmon alapuló kapcsolatminták megvalósulását.

De amikor a közösségi társadalom kereteit a kibontakozó politikai társadalom viszonyai megrepesztették, és a városias, kereskedő, sokat utazó személy megtúrt vagy deviáns figurából vonatkoztatási ponttá vált, újra előtérbe kerültek az antik társas élet értékei, melyek csak jobban fénylettek azáltal, hogy a középkor oly hosszú ideig kitaszította azokat az érvényes értékek köréből. Az egyén szembekerült a közösséggel, ami egyben azt is jelentette, hogy a társas viszonyok összeütköztek a társadalmi viszonyokkal, akár barátság, akár szerelem formáját öltötték.

A középkor elfojtásos pszichológiai poklából a reneszánszba lépő ember a modern európai individuum őse. A reneszánsz irodalomban ezért érezzük magunk oly otthonosan. Rómeó és Júlia története minden modern szerelmi kapcsolat forogatókönyve.

A reneszánszban fogant politikai társadalom több évszázados története során a protestáns etika szigora, a manierizmus és a barokk csapongása, a szentimentalizmus cizelláltsága és a romantika végletessége sokban árnyalta, finomította, gazdagította a személyközi történések megélésére társadalmilag felkínált 'ninták készletét, de alapjaiban nem módosíthatott azon. Az inlimitáson, a résztvevők személyiségének teljes belebonyolódá-

san és a kizárólagosságon alapuló, kölcsönösen elkötelezett személyközi kapcsolat eszménye egyeduralmukodóvá vált, amit a XIX. század polgári családesezménye elviselhetetlen kényszerzubbonyá merevített, eredeti pszichológiai tartalmaiból kiforgatott. Az eszmény alkotóelemei azonban pszichológiailag valóságosak, minden ízüben evilágiak, s akik elviselhetetlennek érezték az eszményhez tapadt képmutatást és álszentséget, saját életükben az egyes elvek radikális megtestesítói, koruk és társadalmuk szenvedélyektől izzó szerelmesei, társas kapcsolatokra kiéhezett árvái voltak.

A XX. század vége felé járva kapcsolataink és vonzalmaink áramköreibe élve nem tehetünk mást, mint hogy józanul felmérjük, a magunk személyközi idejének megteremtésében mi a saját feladatunk és felelősségünk. Az új normák és szabályok kiforratlanok még, de talán csírái már megjelentek, anélkül hogy felfigyeltünk volna rájuk. Elképzelhető, hogy a társas kapcsolatok tudományos vizsgálata hozzásegít ahhoz, hogy az igaz megmutathassa a jó felé vezető utat.

A kapcsolatra való alkalmasság kialakulása

A nagy teljesítményű, bonyolultan programozható számítógépek elérhető közelségbe hozták az emberi megismerés és viselkedés hihetetlenül hűséges reprodukálását. Számos bonyolult mozgásokat és kifinomult különbségtételeket igénylő munkafolyamatot ma már robotok végeznek, messze túlszárnyalva a fáradékony, szeszélyes, örökös motivációra szoruló embert. A mesterséges értelem kikísérletezésére irányuló próbálkozások a korábban kifejezetten emberi kiváltságnak vélt információs feldolgozó működések egész sorát képesek reprodukálni. Ha egy számítógépes programba elegendő számban veszünk be előzetesen rögzítésre kerülő „forgatókönyveket”, azaz egy-egy tipikus lezajlási mintát mutató eseménnyel kapcsolatos általános, sematikus ismerethalmazt, akkor a számítógép a séma birtokában egy-egy új eseménnyel találkozva, arról megfelelő módon tudomást szerez, és könnyűszerrel „előhívhatja” a betáplált új esemény jelentését.

A társas élet történései nagyrészt társadalmilag tipikus módzatok által meghatározottan zajlanak le, gondoljunk csak egy bevásárlásra, egy orvosi rendelőben tett látogatásra vagy egy esküvőre stb. Viselkedésünk e forgatókönyvszerű sémák betartására épül, hacsak nem akarjuk magunkat kinevetetni, vagy nem akarunk botrányt okozni. Ma már vannak olyan számítógépes programok,⁹ amelyek számos, forgatókönyvszerűen elrendezett ismeretanyagot tartalmazván, a forgatókönyv szerinti eseményeket leíró történeteket megértene, s elvileg nincs akadálya, hogy ennek megfelelően robotokat a kí-

vánt viselkedésre utasítsanak. Ma még csak azt tudják ellenőrizni, hogy a számítógép „megértette”-e a betáplált szöveget vagy sem.

Azt, hogy az adott szöveget a gép valóban felfogta-e, úgy lehet ellenőrizni, hogy a gépet a történet összefoglalására kérjük meg, vagy kérdéseket adunk fel, melyekre a gépnek ki kell írnia a választ.

Ha elégtelen számban táplálták be az előzetes sémákat, akkor értelmetlen vagy nevetséges válaszok születnek. A FRUMP nevet viselő programot például arra „tanították be, hogy a napi híreket tartalmazó újságcikkeket összegezze, és emelje ki azokat, amelyek érdekesnek minősülnek. Az egyik alkalommal betáplálták a gépbe egy újságcikket, melynek kezdő mondata a következőképpen hangzott: „A pápa halálának híre megrázta a világot.” A FRUMP arra a kérdésre, hogy „mi történt?”, a következőképpen válaszolt: „Olaszországban földrengés történt. Egy személy meghalt.” A programból ugyanis hiányzott a „megrázta a világot” kifejezés metaforikus értelmezése, melyet a programba belerakva, a kérdésre már helyes választ kaptak a kérdezők.

Bár a mesterséges értelemmel kapcsolatos fejlesztések még kísérleti stádiumban vannak, a rohamos fejlődés felveti azt a ma már egyáltalán nemcsak filozófiai kérdést, hogy előbbutóbb nem születnek-e majd olyan programok, amelyek a személyközi történések legintimebb változatait, a szerelmet és a barátságot is képesek lesznek reprodukálni, akár egymás, akár az ember vonatkozásában.

Úgy tűnik, két körülmény van, mely elvileg lehetetlenné teszi a személyközi élet eseményeinek számítógépek és robotok közreműködésével megvalósuló reprodukcióját. Ez a két körülmény egyben rávilágít az emberi egyedfejlődés specifikumára is. A programok taníthatók, fejleszthetők ugyan, de önmaguktól nem képesek fejlődésre, ily módon szükségszerűen nélkülözik és nélkülözni is fogják a spontán reagálás, a konfliktusos hely-

zetek által megkívánt kreatív és innovatív megoldás képességet nélkülözni kénytelenek azt a végtelen számú mondathalmaz adta lehetőséget, melyet minden ember birtokol, aki egy adott nyelv több százezer szavát s az azok kombinálására szolgáló szabályokat ismeri.

A másik körülmény abban áll, hogy a programok szükségszerűen magányosak, illetve passzívak az őket programozó személlyel szemben, nem hatnak vissza a programozóra, ily módon sosem fognak tükröződni. Más szóval ez azt jelenti, hogy a programok által hordozott mesterséges értelem nélkülözni kénytelen a kölcsönösség mozzanatát, idegen kifejezéssel szólván, nem *interaktív* természetű. Ez egyébként szorosan össze-
I új',g az előzőekben említett körülménnyel, hiszen a fejlődést eredményező viszonyban a fejlődő és fejlesztő szerepei minduntalan megfordulnak.

A tudományos fantasztikumból az életbe visszatérve gondoljunk bele az éppen megszületett csecsemő helyzetébe, akire az, a feladat vár, hogy társas kölcsönhatások sorozatában felnőtte érve a társadalom önálló egyede, alkotó résztvevője legyen. Az ember az élővilágban egyedülállóan hosszú ideig szorul rá a környezete gondoskodására, azt is lehet mondani, hogy a születéssel csak belépőjegyét váltotta meg az életbe, de még hosszú időnek kell eltelnie, amíg ténylegesen kifejlődik. Ráadásul a fiziológiai értelemben vett fejlődés óhatatlanul zsákutcás lesz, ha nem kereszteződik környezeti-társadalmi hatásokkal.

Ismeretes, hogy azok a gyermekek, akik Maugli módjára rejtélyes módon életben maradtak egy erdőben, s emberi ráhatások nélkül élték meg életük első évtizedét (néhány ilyen tudományosan ellenőrzött esetről tudunk), Kipling rokonszenves hősétől eltérően nem voltak alkalmasak arra, hogy bekapcsolódjanak a társadalomba, sőt megtalálásukat követően hamarosan elpusztultak. Fantáziánkat persze izgatja a természeti környezetében egyedül élő, teljes értékű emberi hős figurája,

akit régebben mozin, ma már tévén szocializált közönség számára Tarzan személyesít meg leginkább élményszerűen.

Az emberre jellemző idegrendszeri szerveződés azonban csak akkor tud kifejlődni, ha emberi közreműködés, azaz interakció és kommunikáció terében működhet. Ilyen közreműködés hiányában a magasabb rendű idegrendszeri funkciók (mindenekelőtt a nagyagykéreg funkciói) ki sem alakulnak, és a későbbiek során sem alakíthatóak ki. A már felnőtt ember sérült nagyagykérgi funkciói – mint azt A. R. Lurija szovjet pszichológus munkássága bizonyítja – sikeresen rehabilitálhatóak a meglévő funkciók megfelelő átcsoportosítása révén.

A gyermek pszichikus fejlődésének minden egyes szakasza újabb és újabb győzelem a térben és az időben való elmozdulás folyamatában, ahol a magával hozott természeti összetevő – az ép idegrendszeri és testi alap – társadalmi mezőbe simul, előhíva ezáltal a pszichikust. A pszichikum sem nem tisztán természeti, sem nem tisztán társadalmi funkcióegyüttes, mely nyitott programként működve a viselkedés önvezérlését, plaszticitását teszi lehetővé.

A társas kapcsolatokra való alkalmasság kialakulásának szempontjából vizsgálva ezt a fejlődési folyamatot, a *pároosság* tflnik alapvető fontosságú tényezőnek. Wallon nyomán használjuk ezt a kifejezést, aki nem az $1 + 1 = 2$ képlet szerint érti a párosságot, hanem dialektikus egységbe oldódó ellenpólusok összegeződését látja benne. Az ily módon felfogott pároosság egyszerre tartalmazza a kiindulást és a megérkezést, a nyugalmat és a mozgást, az „én”-t és a másikat. A pároosság lüktet a fejlődésnek mind a négy alapszintjén. Az ősi az újjal az *emócióban*, a maradás az elmozdulással a *mozgásban*, a helyzeti a képzetivei az *utánzásban* és az „én” a másikkal a *társasságban*. De a gyermeki élettörténet egyes szakaszai is a páros szembenállásban törnek utat maguknak előre az időben, felszámolva saját alapjukat, mintegy beúzva a gyereket a társadalomba.¹⁰

A társasság kezdettől fogva lényegi eleme a fejlődésnek, de

nyilvánvalóan a gyermeknek előbb az érzékszervi-mozgásos szférában kell a maga urává lennie ahhoz, hogy a társasság szempontja elfoglalja a maga kulcsfontosságú helyét a fejlődési folyamatban. Bizonyított tény azonban, hogy az optimális fizikai környezetben élő intézeti gyermekek visszamaradnak már az érzékszervi-mozgásos szakaszban is, nélkülözvén azt az ösztönző társas klímát, amit a család, a családban elfoglalt különleges státus jelent számukra.

A gyermek természetesen érzékszervein keresztül vesz tudomást a környező személyekről, de míg látása és hallása a kezdetekben képtelen megbirkózni azzal a hallatlanul bonyolult ingertömeggel, amit egy-egy eleven ember jelent, addig bőrfelülete kezdettől fogva korlátlan lehetőségeket nyújt az érzékelésre. A szopás, a rendszeres tisztába tétel, az időnkénti felvétel közvetlenül ingerli bőrfelületét, mely eleinte a kapcsolatalakulás egyeduralgó módja. Nyomós okok alapján azt gondolhatjuk, hogy ha ez a csatorna kimarad, vagy jelentőségében lefokozódik, akkor az összes többi csatorna kialakulása látja ennek kárát, következésképpen rettenetesen megnehezedik a többcsatornás kapcsolattartás képességének kialakulása a gyermek számára.

Harlow újszülött rhesusmajmokat születésük után azonnal elválasztott anyjuktól, s műanya segítségével nevelte azokat tovább. A kísérletben kétféle műanyát alkalmazott. Az egyik fajta műanya szőrrel borított drótváz volt, melyre a majomkölyök rácsimpaszkodhatott és a rászerezelt szoptató tartályból tejet szívhatott magának. A másik fajta műanya felépítése megegyezett az előzőével, azonban nem volt rajta szőr, a drótváz csupasz volt. A következmények drámaiak voltak. A műanyán felnevelkedett kismajmok erős szociális hátrányba kerültek a valódi anyával együtt nevelkedett társaikhoz képest, és különösen reménytelen helyzetbe kerültek a csupasz drótváz anya „kölykei”. Az anya-gyermek kapcsolat nélkül felnőtt kismajmok nem tudtak játszani társaikkal, fogyatékosan tud-

tak kapcsolatot teremteni, s amikor felnőttek, kerülték a szexuális életet. Egyeseket mesterségesen megtermékenyítettek, de kölykeikhez közönyösen viszonyultak, vagy éppenséggel durván kezelték őket. Ebben nem volt különbség a kétféle műanyán felnőtt majmok között. A szőryanán felnőtt majmok társas érzékenysége messze alatta maradt a valódi anya társaságában felnőtt majmokénak, mindazonáltal ha szegényesen, egysíkúan, alacsony színvonalon is, de legalább képesek voltak minimális kapcsolatfelvételre a többi egykorú majomkölyökkel. Voltak olyan majomkölykök, amelyeket teljes elszigeteltségben nevelt föl Harlow, semmiféle anyafigura nem volt környezetükben, s egykorú majmokat sem láthattak. E kísérleti állatok életük első hat hónapját töltötték el „magánzárkában”, s miután kiszabadultak onnan, képtelenek voltak reagálni társaikra, örökre magányos majmok maradtak.¹¹

Emberekkel ilyesfajta kísérletek nem végezhetők, de az intézetekben gondozott gyermekek, valamint a családi környezetben felnövekvő gyermekek fejlődésének összehasonlítása pontosan mutatja a társas életre való képesség deficitjét, ami az intézeti gyermekek körében jelentkezik. Ennek számos oka van, de minden bizonnyal alapvető okként bejelöljük a korai testi kapcsolat elmaradása, hiszen az intézeti gyermekek a mégoly lelkiismeretes személyzet számára sem jelentenek mást, mint „sajátos munkatárgyat”, naponta nyolc órára szabott tevékenység alanyát, szemben a családdal, melynek tagjai „24 órás szolgálatban” vannak a gyermek mellett. Az alkalmazatlan anyák és apák, a kártékony családi környezet persze esetenként súlyosabb ártalmakat okozhat, mint az intézeti szociális légkör.

Az érzékszervi-mozgásos fejlődés sikeres menete esetén a gyermek járnai kezd, ami a társakkal való kapcsolattartás sokkal aktívabb módját teszi számára lehetővé, mint korábban, hiszen egyesekhez közeledhet, másoktól távolodhat. Ezzel párhuzamosan látása és hallása annyira érzékennyé válik, hogy

tökéletesen eligazodhat a személyek világában, megkülönböztetheti az ismerőst az ismeretlentől, s az ismerősök körében is pontos különbségtevésekre képes, kiemelvén közülük a legfontosabbat, az anyát.

Míg a gyermek nem tud járni, a vele való bánás viszonylag egyszerűbb feladat, szükségtelenek azok a tilalmak, amelyek a már járó-kelő gyermek életét alaposan megkeserítik. A környezet egyszerre csak a „szabad” szűk szférájára és a „nem szabad” iszonyatosan nagy birodalmára hasad szét a gyermek számára.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy a tilalmak azokra a szükségletkielési lehetőségekre is vonatkoznak, amelyek korábban a gyermek számára a legnagyobb kielégülést jelentették. Legelőbb a száji ingerlés örömeitől fosztják meg, amikor előírják számára, hogy mit vehet a szájába és mit nem. Másodjára a végbéltáji ingerlés szabályozását kell megtanulnia. A szobatisztaságra szorítás a gyermeki élet egyik legnagyobb eseménye, megfosztja ugyanis a korlátlan és ellenőrizhetetlen ürítés örömetől, de cserébe társas elismerés jár, ily módon váltja meg tolépőjegyét a „nagyok” áhított körébe. A szóban forgó tilalmak elengedhetetlenek a gyermeki szocializáció sikeres folyamata érdekében, azonban nagyon nagy nevelési hiba, ha csupán a tilalmakat hangsúlyozzuk a gyermek számára, s egyedül a büntetés, a megtorlás eszközeit alkalmazzuk, valahányszor a gyermek rádírt eszik, váratlanul bepisil, vagy elkalandozik a lakás számára tilalmas helyiségeibe.

A szigor nem jelenthet szeretetlenséget, nem jelentheti a jutalmazás kikapcsolását. Az a szocializációs gyakorlat sikeres iuazán, amely a felállított követelményeknek való megfelelést minden esetben pozitív módon, elsősorban szociális jellegű megerősítés útján igazolja vissza. A dicséret, a „nagyokhoz” való hasonlóság hangsúlyozása a gyermek olyan motivációira épít, amelyek ellensúlyozzák az infantilis lét elhagyandó, bár csábító örömeiért való lemondás fájdalmát.

Társas életünk szabályok hálójára épül, amelyek nélkül lehetetlen volna viselkedésünk oly módon történő irányítása, hogy mások számára előre látható, kiszámítható legyen. Márpedig ha valahonnan ez a mozzanat hiányzik, s az egymás társaságában lévő emberek nem tudják, hogy viselkedésük milyen fogadtatásra számíthat, akkor felborul a személyek közötti rend egyensúlya, önpusztító közösségi csapda jön létre. Ezt pánikhelyzetekben lehet tapasztalni, ahol az áldozatok sokszor súlyos regressziós tüneteket mutatnak, mintegy visszazuhannak kora gyermekkori állapotukba, amikor még csak ismerkedtek a szabályokkal, de követni még azokat nem tudták.

Szabályból kétféle van. Az egyik fajta szabály meglévő történéseket minősít, tilalmasnak vagy megengedettnek jelentve ki azokat. Ezzel szemben a másik fajta szabály magukat a történéseket is teremti, amelyek a megfelelő szabály nélkül nem is léteznének. A gyermek növekedésének első szakaszaiban a „terelőszabály” jut döntő jelentőségre, hiszen a mozgási tilalomfák, a szájbavevés tilalmak, valamint a szobatisztaság normái a gyermeki viselkedés meglévő elemire vonatkoznak, egyeseket szégyellnivalónak, másokat pedig dicséretesnek minősítve.

A terelőszabályok közlése és megtanítása során kiemelkedő fontosságúvá válik a beszéd útján történő közlés. Nem véletlen, hogy süketnéma gyermekek esetében a halló gyermekekhez képest az tapasztaljuk, hogy megnyúlik a járás megjelenését követő „szabad-nem szabad” tartományban való eligazodás megtanulásának szakasza. A gyermeki megismerés forradalma a nyelv megtanulása, melynek alapja az emberi pszichikum jeiteremtő és jelentésképző képessége.

L. Sz. Vigotszkij szovjet pszichológus mutatott rá, hogy a jel, az ember belső természetének megmunkálására szolgáló pszichikus eszköz, miként a tárgyi eszköz, a külső természet megváltoztatását szolgálja. Az emberiség törzsfjlődésében természetesen e kétféle eszköz szorosan feltételezte egymást, az egyedfejlődésben viszont a pszichikus eszköznek jut elsődleges

szerep, mely alapként szolgál a később megjelenő munkaképesség kifejlődéséhez. A jel voltaképpen a természeti valóság valamilyen eleme, mozzanata, melynek pszichikus lenyomata nem azonos azzal, amelynek *révén* keletkezett. A jelképzés spontán folyamat, melyre a gyermek egyedül is képes. Lurija figyelte meg, hogy ikerpárok szívesen hoznak létre saját jelrendszert, mely súlyos gátját képezi a társadalmilag érvényes jelrendszerek, legfőképpen a beszélt nyelv maradéktalan elsajátításának.

A jel lenyomata a tudatban a jelentés, mely kifejeződve újra jelként jelenik meg. S mivel a jel anyagi valóság, továbbítható másoknak is, akik azt felfogva ugyanazon jelentéshez jutnak el, mint ami a jel kibocsátójában élt. A társas élet emberi formája lehetetlen volna jelek nélkül, hiszen különben csak az állati társas élethez hasonló egyszerű, alkalmi, genetikusan programozott, rugalmatlan együttműködésre volnánk képesek. Kommunikációs képességünk nyitottsága, jelentésképzésünk korlátlan működése hiányában nem lennénk képesek annak a nagy feladatnak a véghezvitelére, melyet az emberi-társadalmi lét természetből való kiszakítása, kulturális megalapozása jelent.

Az egy személy számára érvényes jeleknek következőképpen nincs jelentőségük a társas élet szempontjából, s ha a gyermek megreked a saját jelek képzésének szintjén, az fejlődési zavart okoz.

A két- vagy háromszemélyes körre korlátozódó jelek sem igazán hasznosak, hiszen mint azt az ikerbeszéd vizsgálatoknál láttuk, ez a fajta jelhasználat elszigetelt használatot a tágabb közösségektől.

A beszélt nyelvnek mint jelekből és azok kombinálására vonatkozó szabályokból álló információtovábbító rendszernek semmihez sem fogható jelentősége van a társadalmi lét kialakulásában éppúgy, mint a gyermek társadalmi viselkedésének kifejlődésében.

A nyelv révén valóságos vagy legalábbis potenciális részesei lehetünk az adott nyelvet ismerő és használó személyek hatalmas közösségének, ami a kollektív tapasztalatból való merítést lehetővé teszi számunkra.

Ez persze csak általános tendencia, elvileg adott lehetőség, mely a különböző társadalmi rétegek tagjaiban nagyon is eltérő valószínűségi szinten teljesül. Basil Bernstein kutatásai hívták föl a figyelmet arra, hogy az értelmiségi rétegek nyelvi kódja jóval kidolgozottabb, mint a kevésbé iskolázott rétegeké.

Saját kutatásunk során tapasztaltuk egyszer, hogy amikor a „koldus” szó jelentését kellett gyermekeknek meghatározni, az értelmiségi családokból származó gyerekek szabatos mondatokban határozták meg ezt a fogalmat. Ezzel szemben a betanított és segédmunkás szülők gyermekei szívesen folyamodtak gesztusokhoz, például kezükkel kéregető mozdulatokat tettek, miközben pár szavas kommentárt fűztek mutatónyukhoz.

A nyelv elsajátítása révén kezdetben csak a szűkebb társas körrel teremtünk kapcsolatot, de lényegében a nyelv birtoklása jóvoltából azokkal is kapcsolatba kerülhetünk, akik már régen meghaltak, s üzenetüket foghatjuk, miként mi is üzenhetünk a jövőbe. A terelőszabályok közlésének legmegfelelőbb módja a nyelvi közlés, mely egyúttal azt is magába foglalja, hogy a gyermek a „teremtőszabállyal” is megismerkedik (gondoljunk az esetképző, időképző és egyéb nyelvi szabályokra, melyek egy-egy nyelv beszélői számára jellegzetesen alakítják világképüket is). Az a tény például, hogy a magyar nyelvben nincs külön szenvedő és cselekvő igeragozás, vagy nem használatos a sokféle múlt idő, nemcsak fordítási nehézségeket okoz, hanem részét képezi egyfajta sajátos „magyar” látásmódnak is.

A terelőszabályok nyelvi közlése elősegíti a társas életre való

alkalmasság kialakulása szempontjából sorsdöntő folyamatot, melynek eredményeként a gyermekben tudatosan saját ézijé. Az én tudatosodása már messze azelőtt elindul, mielőtt a gyermek még beszélni tudna. A csecsemő számára még nem világos a környezet és a saját teste közötti különbség, de életének első heteiben fokról fokra olyan reakciók egész sora jelenik meg viselkedésében, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy ráébred önmaga különállásának tényére. Társas ráhatás nélkül ez a ráébredés nem következik be, hiszen először azt kell tapasztalnia, hogy valaki a környezetében sajátosan rá reagál, amit azután önmaga újra elpróbál. Amikor a csecsemő mosolyra húzza a száját, akkor nem „tudja”, hogy most mosolyog, pusztán komfortérzetének megfelelő viselkedést mutat. Amikor azonban visszamosolygunk rá, e viselkedést látván utánoz bennünket, s ekkor azt tapasztalja, hogy amit viszonz, az valójában ugyanaz, amit eredetileg is tett. A reakcióknak ez a körkörös mintája teszi lehetővé, hogy a csecsemő megtanulja, amit egyébként úgyis tud, de a tanulás eredményeként már kapcsolatba léphet másokkal, s ez radikálisan új elem, amire az összes többi közlési és kapcsolatképzési eljárás épül.

A beszéd *én* szava kezdetben a gyermek számára semmiben sem különbözik a többi szótól, hiszen eleinte keveri az egyes szám első személyt és az egyes szám harmadik személyt, amikor önmagára utal. A döntő fordulat akkor következik be – s ez többnyire egybeesik a „szabad-nem szabad” tartomány megjelenésével -, amikor rádöbben, hogy ő éppen olyan *én*, mint azok, akik vele együtt élnek. E rádöbbenés következménye az énközpontú beszéd eluralkodása a gyermekben, ami viselkedésében is erős énközpontúságot, autizmust eredményez. A tilalmak többek között arra szolgálnak, hogy a gyermeket autizmusában is korlátozzák. Egyáltalán nincs szó valamiféle eredendő gyermeki önzésről, hiszen a gyermek tőlünk kapja az én szót, tőlünk tanulja az egyes szám első személy használatát, s ami

számunkra gyermeki önzésnek tűnik, az voltaképpen a tőlünk kapott lehetőség gátlástalan kihasználása, próbálgatása.

A fejlődés próbatétele, hogy miként birkózik meg a gyermek azzal a ténnyel, hogy mások is vannak a környezetében, akikhez éppúgy alkalmazkodnia kell, mint az általuk több-kevesebb következetességgel felállított szabályokhoz. Freud Ödipusz-komplexusnak nevezi azt a gyermek számára feltétlenül megoldandó konfliktust, mely egyszerre tartalmazza azt a típusú szükségletelfojtást, amit az orális és az anális fejlődési szakaszban a tilalmak nyújtanak, valamint az időközben született új erő, az önzés visszafogását. A saját énje tudatára ébredt gyermek – amennyiben ép családban nő fel – érzelmekkel teli kapcsolatai szükségszerűen a családtagokra kell hogy irányuljanak. Az anyához való ragaszkodás és szeretet elsődleges, ami fiúgyermek esetében feltétlenül konfliktusba kerül azzal a ténnyel, hogy apjával kell osztoznia. A konfliktus eredménye az apa irányában megmutatkozó negatív érzés, ami viszont összeegyeztethetetlen azzal, hogy a szeretett anya szereti az apát. Amennyiben a családból hiányzik az apa figurája, vagy jelentéktelen szerepet tölt be (netán az anya éppenséggel gyűlöli), ez a konfliktus elmarad, de a fiúgyermek nemi azonosságtudata látja az elmaradás kárát. A konfliktus megoldása ugyanis oly módon történik, hogy a kisfiú mintegy magára veszi apja szerepét, *azonosul vele*, s ekképpen megszűnik kínzó érzése, mely az anyai szeretetben való osztozkodásból táplálkozott. Leánygyermek esetében elvileg az anyával való versengést kellene tapasztalnunk, s az apa iránti szeretet jelenthetné ugyanazt, mint a fiúk esetében az anya iránti szeretet. Lányok esetében azonban a konfliktust feltétlenül gyengíti, hogy a kezdeti anyagyermek kapcsolat eredendően erős és pozitív, míg fiúk esetében a kezdeti apa-gyermek kapcsolat eleinte kevésbé intenzív, csak fokról fokra erősödő, éppen az Ödipusz-komplexust legyőző azonosulás következtében.

Tapasztalatilag elég nehéz ellenőrizni ezeknek a konfliktu-

soknak a tényleges lezajlását, mivel tudatos emlékeink nincsenek róluk, a kísérő heves érzelmi megrázkódtatásokat elfojtjuk, mint az történt a korábbi elfojtások esetében is. Utólagosan következtethetünk létükre onnan, hogy a felnőttekkel sok-sok órán át beszélgetéseket folytatunk, amikor is a beszélgetéseket úgy irányítjuk, hogy a beszélő szabadon csaponghasson, azt mondhassa, ami az eszébe jut. A kérdező elemző-értelmező módon tér vissza egy-egy elmondott történetre, eseményre, mintegy a beszélővel magával megfajtom a mondottak értelmét. Nehezíti a dolgot, hogy ezt az eljárást rendszerint olyan személyekkel alkalmazzák, akik kapcsolati zavarokban szenvednek, életvezetési problémáik vannak, nehezen alkalmazkodnak, s így módon a róluk alkotott fejlődéstörténeti kép alapján következtethetünk arra, hogy miként zajlik le ez a bonyolult azonosulási folyamat azoknál, akik hallgatnak, mert egészségesnek gondolják magukat. Feltehető azonban, hogy a szülők, a testvérek mindenképpen olyan érzelmi teret jelentenek a gyermek számára, amely konfliktusokkal teli, s ezeknek a konfliktusoknak a feldolgozási mintái alapjaivá válnak minden további kapcsolatnak.

A személyközi történések mélyárama mellett lezajlik egy tapasztalatilag könnyebben megismerhető felszíni áram is, melynek lényege a gyermeki én társadalmi összetevőinek kialakulása, a társadalom értékeinek, normáinak megtanulása, a társadalomban való tájékozódási képesség körvonalazódása. Az autizmusból táplálkozó spontán én nemcsak az elementáris ós nagy erejű szükségleti elfojtásokban edződik, hanem a nap mint nap lezajló visszacsatolási mechanizmusokban is alakul, melyek során a gyermek rájön arra, hogy őt miként látják mások. Az én második összetevője ez a társadalmi felépítésű minta, mely tükörként áll a gyermek előtt, s ezt magába építvén megtanulja önmagát kívülről, a másik szemszögéből látni. Vigotszkij a külsőleg adott kapcsolatok belsővé válásaként jellemzi ezt a folyamatot, Mead pedig szerepátvételnek nevezi,

de mindkét elméletalkotó voltaképpen egy s ugyanazon folyamatra gondol, amikor is a gyermek viszonyokba helyezve érzi és gondolja el saját maga létét.

Mind az elfojtásos, tudattalanba süllyedt tartalmakat görgető viszonyok, mind a társas élet szabványos sémába való beletanulás feltétele a sorozatos, megszakítatlan és sokoldalú kommunikáció. A gyermekkel folytatott kommunikáció -mint arra már utaltunk – nyomban a születés után megkezdődik, s az élet első éveiben folyamatosan bővül a kommunikáció-színkép, hiszen egyre újabb és újabb csatornák lépnek be. Arra is utaltunk, hogy az emberi kommunikáció megkülönböztető sajátossága nyíltsága, a „mindenséggel mérés” lehetősége. Míg e sajátosságnak elsősorban filozófiai és kultúraépítő jelentősége van, addig az emberi kommunikáció másik megkülönböztető sajátosságának elhatározó szerep jut az egyedfejlődés egészséges vagy kisebb-nagyobb zavarokat felhalmozó menetrendjének alakításában. Arra gondolunk, hogy az emberi kommunikáció mindig két síkon zajlik. Egyfelől megkülönböztethető a tárgyi szint, mely a továbbított információk „névértékére”, azaz tárgyi értelemben vett jelentésére vonatkozik, másfelől pedig a tárgyi szintű információk továbbításával egyidejűleg ott van a viszonszint, mely az információcserében részt vevő felek egymás közti viszonyát minősíti, s ezeket a minősítő információkat nevezzük metainformációknak, miként a viszonszintet metakommunikációnak szokás nevezni.

A szocializáció egészséges, a szükségesnél több konfliktust nem hordozó menete során a kommunikációnak ez a két szintje összhangban van, illetve amennyiben felborul, az összhang hamarosan helyreáll. Sok esetben fordul elő azonban, hogy az anya-gyermek viszony valamilyen okból eleve rosszul alakul, vagy időközben romlik meg. Ha az anya mondjuk nem kívánta a gyermekét, vagy a gyermek megszületése csak ürügy volt arra, hogy házastársi kapcsolata rendbejőjjön, s ez a várakozás megghiúsult, vagy az anyának életvezetési problémái vannak,

melyeket a gyermek nemhogy megoldott volna, hanem esetleg még súlyosbított is, akkor anélkül hogy az anya szándékosan rontana gyermeke helyzetén, kapcsolatukban óhatatlanul zavarok jelentkeznek. A zavar okát azért is nehéz az anyának vagy a laikus kívülállónak felfedeznie, mert többnyire a gyermek „rendellenes reakciója” a tünet, s ilyenkor az tűnik a legkézenfekvőbb magyarázatnak, hogy a gyermekben keresik az okot. (Rendszerint „öröklött” idegességre gyanakszanak.)

A külső megfigyelő azt látja, hogy az anya tökéletesen megfelel szerepének, ellátja a gyermekét, sétáltatja, gondozza, törődik vele. Valójában az anyai törődés „technicizálódik”, hiszen az anya rossz lelkiismeretéből fakadóan esetleg magának sem vallja be, hogy ellenérzései vannak gyermekével szemben. Metainformációi azonban nem hazudnak, s a gyermek azokat pontosan lereagálja. A gyermek dilemmája tehát abban áll – s ez fejlődésével csak egyre súlyosbodik, hiszen egyre több csatornán keresztül képes már kapcsolatba lépni anyjával –, hogy tárgyszinten csupa pozitív információval találkozik (szerepetet jelző szavakat kap, törődést és gondozást), de viszonszinten negatív metainformációkba ütközik (szenvtelenül törődnek vele, rutinszerűek a dicséretetek, nem babusgatják, cirógatják stb.), s a kettő összeütközik benne. Ráadásul ha megfelelő módon reagál a negatív metainformációra (vagyis agresszióval), akkor büntetést kap, viszont ha reagálása nem megfelelő (vagyis színlelt szeretettel reagál), akkor jutalmat kap.

E paradox hatások sorozatában a gyermek leszokik a meta-kommunikációról, azaz kiiktatja viselkedéséből azokat a csatornákat, amelyekben szavak nélkül is lehet érintkezni a másik személlyel. „Vak” és „süket” lesz a metainformációkra, miáltal igen lényeges személyközi orientációs eszköz veszik el. Képtelen lesz annak megállapítására, hogy ki szereti és ki nem szereti környezetében, miként ő saját maga sem tudja kifejezni mások iránt táplált érzéseit.

Egyetlen kapcsolata marad ily módon meg, az, ami eleve zavart módon alakult, és voltaképpen összes többi kapcsolata elvetéltéért felel: az anyai kapcsolat, melynek kettős kötéseiben vergődve bűvös kör foglyává lesz. Minél inkább el akar szakadni, annál mélyebben bonyolódik bele, hiszen nincs alternatívája. A tartósan megbomlott érzelmi-kapcsolati egyensúly kényszermegoldásokkal lesz csak helyreállítható, ami öltheti a szorongásos neurózis, pszichopátia, hisztéria formáját, esetleg alkoholizmusban, kábítószerhasználásban keresi a levezető-dést. A beszűkült érzelmi-kapcsolati szférából már azért is nehéz lesz a kitörés, mivel a személy magyarázatai, értelmező gondolatai irreálisan áthárítják a felelősséget a környezetre, másokra, s a személy, anélkül hogy tudná, idővel menekül sikerei elől, jellegzetesen kudarckeresővé válik, hiszen ily módon tarthatja csak fenn kóros egyensúlyát. E vakvágányra tévedt fejlődési mintának elhatározó jelentősége van a felnőttkori kapcsolatok alakulásában.

Amennyiben a gyermekben eredendően jelentkező szükségletek elfojtódása, a beszéd megtanulása, az autizmus korlátozódása, a kapcsolati alapminták kiépülése és a szerepátvétel mechanizmusa rendben megvalósul, a gyermek az óvodáskor vége felé rálép a társas életre való alkalmassághoz vezető út következő szakaszára.

Kapcsolatai eddig jellegzetesen kétszereplősek voltak, ahol saját szerepét a másikhoz viszonyítva állapíthatta meg. Az óvodáskorú gyermek láthatára már túlterjed a családon, észleli az emberek rendszeresen ismétlődő viselkedéseit, amelyek egy-egy funkció köré csoportosulnak, s ezt az észleletét próbálja ki szerepjátékaiban. A szerepjátékoknak van egy olyan szakaszuk, amit még a meselogika irányít; ilyenkor a gyermek még csak azokat a feszültségeket vezeti le e játékok révén, amelyek benne felhalmozódtak. (Pl. előszeretettel bünteti babáját olyan „tettekért”, amelyekért a valóságban őt büntették.) A szerepjátékok következő szakaszában már a társadalmi valóságban

látott kapcsolatokat játssza el a gyermek, partnerek segítségével újraalkotva különböző, számára ismerős tipikus helyzeteket. („Orvos-beteg”, „terrorista-tűz”, „boltos-vevő”, „papás-inamás” stb.) A további fejlődés szempontjából kulcsfontosságú a szerepjátékoknak az a szakasza, amikor a résztvevők száma kettőnél több lesz, s a játékban nem egyszerűen terelő típusú szabályokat gyakorolnak a gyermekek, hanem olyan eseményekben vesznek részt, amelyeket maguk a szabályok teremtenek. A kártya, a sakk, de akár az ugróiskola is olyan többszereplős játékok, ahol a játék különböző történései csak akkor érthetők és átélhetők, ha a gyermek tisztában van a játék összes szabályával, s ily módon nemcsak önmagára kell figyelnie, hanem az összes többi szereplőre is, mégpedig úgy, hogy azok viselkedési indítékait mintegy belülről látja, hiszen maga is az adott szerep bármikori betöltője lehet egy következő fordulóban. Ráadásul a játékok sikerélményhez, kudarcélményhez juttatják, melyek szükségszerűen jelentkeznek a társakban is. Aki győz, annak partnere veszít, majd fordul a kocka, s az iménti vesztesből győztes, a győztesből veszítő lesz. Ez az élmény fokozza a gyermek beleérző képességét, edzi türelmét, és növeli együttműködési hajlandóságát, illetve kialakítja benne a szabályozott versengés elviselésének képességét. Piaget pontosan ebben a fejlődési szakaszban látja a gyermeki erkölcs kialakulásának kezdetét, mely a felnőttkori erkölcsöt is megalapozza.

Az erkölcsi szabályok első rétege természetesen korábban épül be a gyermekbe; akkor, amikor a „szégyen”, a „szemérem”, a „bűn” szorongató és fojtogató érzéseit éli meg a felnőttek hathatós közreműködése által. A negatív erkölcsi fejlődési fázist azonban ki kell hogy egészítse a pozitív fejlődési fázis, amikor is a gyermek az együttélés alapszabályaként megtanulja a kölcsönösséget, a saját beleegyezésével vállalt önkéntes önkorlátozást, melyért cserébe hasonlóra számíthat társaitól. Míg IIZ első szakasz mozgatórugója a félelem és a tekintélytisztelt,

addig a második szakaszt az autonómia és a közös egyetértés keresése jellemzi.

Rögös út vezet tehát a társas életre való alkalmassághoz, s aki egy-egy szakaszt nem megfelelően tett meg, az „homok-poggyászként” lesz kénytelen magával hurcolni a megoldatlanságokat az összes többi szakaszban. A társas életre történő szocializáció utolsó előtti szakasza a kortárscsoportokban való részvétel, melyet már az ifjúkor, a felnőtt élet előszobája követ. A kortárscsoportok ideális színteret kínálnak a kölcsönöségi elven alapuló viszonyok begyakorlására, ez az egyetlen színtér, ahol a fiatal mentesül a családi vagy iskolai tekintélyek diktálta egyoldalú kapcsolatok terheitől. E körben tapasztalhatja először az ember, hogy mit jelent választani és választottnak lenni; itt érzi először annak a válogató beállítódásnak különös hatalmát – maga sem tudja, miért, egyeseket megszeret, másokat megutál, vagy éppen közönyösen szemléli, észre sem vesz.

A kortárscsoportokban szunnyadó pozitív lehetőségek könnyen visszajükra fordulnak, ha kikerülnek a pedagógiai erőfeszítések vonzásteréből. Parsons amerikai szociológus a kortárscsoportokban nyersen kiütöző agresszivitás, paramilitáris fegyelem láttán hajlott arra a feltételezésre, hogy a kortárscsoportok az egyén fejlődéstörténetében a barbárság korát támasztják fel egy kis időre. Márai Sándor önéletírásában ragyogóan idézi föl a kortárscsoportok ellentmondásos arculatát:

„Abban a népes, hangos, meleg sokaságban, ami a család, magamra maradtam. A magány állapotát néha elbírtam, rövid ideig, majd később elviselhetetlennek találtam, kitörtem e légtüres állapotból kortársaim közé, barátot kerestem, s mikor nem találtam, néha tolakodva, néha alázatosan, szinte könyörögve iparkodtam elhelyezkedni valamilyen családot pótló együttesben: így kerültem a »bandák« világába. Ezek a »bandák« – egykorú s hasonló lelki alkatú fiúgyermekek szövetkezése, a felnőttek társadalmán kívül alig-alig tudatos lázadásban állottak össze, a felnőttek törvényeinek és életszabályainak meg-

(s utalására – mihamar anarchikus állapotba sodortak. Anyám, nevelőim mit sem vettek észre ebből, apánkat csak ebédnél és vacsoránál láttuk hosszabban. A »bandát« persze minden esetben egy-egy erős és szenvedélyes egyéniség vezette, egy különösen sérült, társadalmi vagy egyéni körülményeit elviselni képtelen fiú, aki időről időre maga köré gyűjtötte szabadcsapatát, s a csapat tagjainak idejével, képességeivel s néha még életével is korlátlanul rendelkezett. Gyermekkoromban két ilyen bandába sodródtam. Életem nyolcadik-tizedik esztendeinek szakára esik az első ilyen anarchikus szövetkezés, melyen részt vettem; s aztán később, a háborúban, tizenhét esztendőskoromban szegődtem el abba a másikba, amely már nagyban »játszott«, s egyik társunk életével is fizetett e különös játékért.

»Egészséges«, társas hajlamú gyermekek, kiket a családon belül valamilyen mellözöttség, sérülés ér, szervezett és szociális közösségekbe menekülnek csalódottságuk és a magány elől; például megférnek a kongregációban, szociális becsvágyaikat kiélik az önképzőkörökben, diákegyesületeket alapítanak. A cserkészintézményt gyermekkoromban még nem ismerték. Úgy látszik, nem voltam »egészséges« hajlamú gyermek; a társadalomnak mintegy hatóságilag engedélyezett, családpótló közösségeinek, az iskola hivatalos keretei között, törvényes ellenőrzés mellett kialakuló ifjúsági káderekben nem bírtam elhelyezkedni, lelki alkatom a bandák, e vadóc és kegyetlen szabadcsapatok felé vonzott!»¹²

A serdülőkor vége, majd az ifjúkor már nem fejlődéslélektani, hanem társadalmi kategória elsősorban, mely természetesen visszahat a pszichikumra, s ilyen értelemben beszélhetünk az ifjúkor pszichológiai sajátosságairól. A közösségi társadalmakban az életkori szakaszolásnak nem volt értelme, a felnőttkorba való belépést a beavatás képezte, melyet követően az ifjú a

felnőtt társadalom egyenértékű tagjává vált. A beavatatlanra pedig csupán mint kicsinyített, tökéletlen felnőttre néztek. A politikai társadalmak tagoltsága, az egyéni élet megnövekedett becse, valamint a munkamegosztási funkciók bonyolódása hozta magával a szocializációra fordított figyelem bővülését, a gyermek, a serdülő és az ifjú társadalmi státusait, melyek azután a fejlődő emberi lény új szereplehetőségeivé váltak.

A barátság és a szerelem törvényei az ifjúra éppúgy érvényesek, mint a felnőttekre. Az *első* barátság és az *első* szerelem azonban jellegzetes ifjúkori élmény, melyet sokan holtig izzó parázként hordoznak lelkükben, sokan elfelejtenek, mint a gyümölcs ízét, melybe azután később sosem harapnak bele újra.

A vonzalom

Az előző fejezetben láthattuk, hogy kötődések és elszakadások hosszan tartó, bonyolult láncolatának kell megelőznie azt az annyira magától értetődő érzést, amit akkor élünk át, amikor egy nekünk tetsző, számunkra szimpatikus emberrel találkozunk. A vonzalomnak ez az egyszerű, természetes és magától értetődő felfogása szükségszerű velejárója személyközi életünknek, hiszen ha minden egyes esetben tudományos alapossággal és pontossággal kívánnánk motívumaink mélyére ásni, mire meglelnénk a magyarázatot magunkban, a kiszemelt partner már messze járna, vagy addigra esetleg ki is ábrándulnánk belőle.

A köznapi vonzalommagyarázatok homályosak, egymással össze nem függő érveket tartalmaznak, és ellentmondásosak, s ha nem is igazak, arra mindenképpen jók, hogy valamiképpen betöltsék azt a tátongó űrt, amit különben éreznénk arról gondolkodván, hogy ki miért tetszik nekünk, illetve (s ezt a kérdést ritkábban tesszük föl) mi miért tetszünk másoknak.

Minden kultúra s egy-egy kultúra jegyében fogant mindenkor kitermeli a maga tömegesen forgalmazott vonzalommagyarázó sémáját. Az európai-észak-amerikai művelődés, mint közismert, a zsidó-keresztény hagyomány jegyében fogant, s c hagyomány számos vonzalomsmémát termelt ki, melyek közül jelenünk tömegkultúrája leginkább a XVIII-XIX. században korszerű romantikus-szентimentális sémákra fogékony. E sémák előnye, hogy markáns individualizmust hordoznak, pszichológiájuk vonzódik a szélsőségek felé, ugyanakkor készek

megalkudni az ínséges valósággal, a képzelet birodalmába re-
pitve hordozóikat. A séma eredendő irracionalizmusa fokozot-
tan torzult valószínűségi várakozásokkal társul, a remény érzé-
sével ajándékozva meg mindazokat, akik házsártos feleség,
szeretetlen család, önző barátok igájában szenvednek. A tö-
megkultúra termékei, a szórakoztató filmek és színdarabok,
a bestseller regények, valamint a slágerek azt a hitet hintik el,
hogy létezik tökéletes szerelem és barátság, melyben nincs
konfliktus, szüntelen a boldogság, és csak a halál vethet véget
a kapcsolatnak. Ez a sematikus minta persze eltorlaszolja a
valóságos helyzet megismeréséhez vezető utat, lehetetlenné
teszi a valóságos ön- és társismeret kialakulását, és egészében
nagyfokú pszichológiai kulturálatlanság tünete.

Hankiss Elemér 1969-ben szellemesen elemezte a magyar
slágerek szerelemképét, s következtetései (sajnos) a mai visz-
zonyokra is döbbenetesen érvényesek. A slágerek szerelmesei
társadalmilag és pszichológiailag megfoghatatlan, mindössze
személyes névmásokkal jelölt árnyak. Az egyik főhős neve
ÉN, a másik főhős neve pedig TE. Időnként – a bonyolultabb
változatokban – fellép *egy* harmadik személy, a MÁSIK, aki
el akarja ragadni vagy már el is ragadta a TE-t.

Az ÉN szó szerint mindenki számára azonosulási lehetőséget
kínáló szerep, akiről annyit tudhatunk meg, hogy van és sze-
ret. A TE valamivel konkrétabban megragadott szereplő, leg-
alább testi valójára nézve kaphatunk róla eligazító információt.
Megtudjuk például, hogy a TE-nek van haja, csaknem
mindig van szeme és ajka, esetenként keze-lába, s csaknem
mindig látható a szíve. A TE viselkedésének modellálása nyil-
ván nem okozna nehézséget egy FRUMP-programmal irányít-
tott robotnak, mivel mindössze három viselkedési jegyet mu-
tat: csókol, mosolyog és könnyezik.

E három akció romantikus kellékekkel berendezett színpa-
don zajlik: napsütés, ablak, szél, ég, felhők, szelek szárnya,
csillagok, tűz, láng, parázs, völgy, út, eső, kút, virág, sugár

stb. A láthatatlan ÉN lélektana sem túl bonyolult. Hankiss számos lehetőséget elemzett ki a slágerszövegek alapján, mindegyik jellegzetesen romantikus-szентimentális szerelemkép-zelés szerint alakított forgatókönyvi mozzanat. (Vágyakozik, várakozik, vall, szenved, nyugtalankodik, panaszkodik, felejt, illetve nem felejt, sír, fél, hazudik, megtébolyodik, csalódik, mereng, bolyong, bűnét bánja stb.)¹³

Az irracionális romantikus-szентimentális szerelemfelfogás valótlansága nyilvánvaló, ám mégis változatlanul népszerű vonatkoztatási minta ez, melynek hadállásait az egymást követő tömegkulturális „új hullámok” képtelenek kikezdeni. Ezt azzal magyarázhatjuk szociológiailag, hogy a valóságos társválasztásban nagyon is a mérlegelő-számítgató racionalitás szempontjai érvényesülnek, e szempontok érvényesülésének azonban a felek szinte nincsenek tudatában, mivel magyarázó elveik a romantikus-szентimentális kelléktárból származnak. E kelléktár ugyan kirívóan ellentmond valóságos tapasztalatainknak, mégis ragaszkodunk hozzá, mivel pszichológiailag kiegyensúlyozott, harmonikus, ellentmondás- és konfliktusmentes ideáit mutatnak, ahová csábító a menekülés a valóság kiegyensúlyozatlan, konfliktusos, ellentmondásos társas viszonyaiból.

A művészet – beleértve az *igazi* romantikát és az *igazi* szenti mentalizmust is – persze sosem mulasztja el a társas viszonyok eme tényleges vonatkozásainak megmutatását, de kevesen vannak, akik hajlandók belenézni abba a tükörbe, amit Strindberg, Bergman, Wedekind vagy akár a Mendelssohn-zenétől megfosztott *Szentivánéji álmom* tart szembe az emberi kapcsolatok ipazi természetéről.

Az irracionális séma felfokozott szenvedélyeket sodró kapcsolatok köznapi magyarázatára szolgál. A nap mint nap keletkező rokonszenvek indoklását két, széltében-hosszában alkalmazott közmondás sűríti közérthető formába: „az ellentétek vonzzák egymást”, „hasonló a hasonlónak örvend”. E két sémát alkalmazva nemigen gondolkodunk el azon, hogy mikor

igaz az egyik s mikor a másik állítás, s miként illeszthetők hozzá az irracionális sémához, mely szerint „meglátni és megszeretni egy szemvillanás lehet a másikat”?

A házasságközvetítő és társkereső szolgálatok a romantikus és szentimentális kép erejében nem bízva, a közmondások prózaibb logikája szerint építik föl kérdőíveiket, melyek adatait azután a számítógépbe betáplálva, a számítógép által feltárt egyezések és eltérések szerint párosítják össze a leendő partnereket. Szemléltetésül közöljük az Amerikában működő Operation Match Incorporation kérdőívét, mely állításokat kínál a válaszadónak, aki egyetértésének mértékét *jelölheti* meg az egyes állításokkal kapcsolatban. A kereső program a hasonlósági elven működik, s a kitöltött és a gépbe betáplált kérdőívek közül kikeresi azokat, amelyek a lehető legnagyobb mérvű megegyezést mutatják. Ezt követően a szolgálat összeismerteti az egyezést mutató kérdőívek kitöltőit, majd a párt sorsára bizza.

Kérdőív

1. Előfordul-e, hogy lenéz másokat?
2. Szereti-e, ha ön áll a társaság középpontjában?
3. Illőnek tartja-e, ha össze nem házasodott párok együtt mennek kirándulni?
4. Elégedettnek tartaná-e magát, ha olyan házastársa lenne, aki nem érdeklődik ön iránt?
5. Véleménye szerint az iskolákban tanítani kell-e a darwinizmust?
6. Könnyen dühbe gurul-e ön?
7. Többnyire társaságban szeret-e lenni, vagy inkább a magányt kedveli?
8. Véleménye szerint a tolvajlásra lehet-e mérséklőség?
9. Véleménye szerint a hirdetések túlságosan építenek-e a szexre?

10. Véleménye szerint szükséges-e valamilyen mértékben a gyermekek vallás erkölcsi nevelése?
11. Boldognak érzi-e gyermekkorát?
12. Előfordult-e már, hogy eltért útvonalától, csak hogy ne találkozzon valakivel, akit nem kedvel?
13. Véleménye szerint illendő-e, ha egy tanár nyilvános helyen iszik vagy dohányzik?
14. Véleménye szerint valóban szabadosság uralkodik-e az egyetemeken?
15. Megengedné-e, hogy gyermeke más vallást kövessen, mint ön?
16. Többnyire boldognak érzi-e magát vagy sem?
17. Úgy érzi-e, hogy számos témáról nem szívesen beszélne nyilvánosan?
18. Vannak-e kedvenc viccei, mulatságos történetei, amelyeket gyakran elmesél másoknak?
19. Véleménye szerint egyes ügyvédek a bíróság előnyben részesít?
20. Csoportban jobban felfigyel az ellenkező nem tagjaira?
21. Véleménye szerint a másvilágon kell-e felelnünk tetteinkért?
22. Véleménye szerint fontos templomba járni?
23. Véleménye szerint az első szerelemnek végig ki kell tartania a házasságban?
24. Gyakran érzi úgy, hogy az élet haszontalan?
25. Nyugodt házastársat szeretne, vagy inkább egy extrovertáltat?
26. Véleménye szerint a nők alkalmasak közhivatalok betöltésére?
27. Szereti a „disznó vicceket”?
28. Véleménye szerint a vallásos emberek jobb barátok és általában is jobb emberek?
29. Gyakran előfordul-e önnel, hogy hangulata hirtelen, minden látható ok nélkül megfordul?

30. A klubok ön szerint időpazarlást jelentenek?
31. Szereti a vendégeket?
32. A nem kielégítő házasságnak folytatódnia kell?
33. Véleménye szerint házassága jó szexuális kapcsolat nélkül is folytatható lenne?
34. Isten szeme mindent lát?
35. Könnyen és zavartalanul alszik?
36. Szeret otthon üldögélni?
37. Férjes nők elmehetnek együtt ebédelni olyan férfival, aki nem a férjük?
38. Véleménye szerint a pornográfia árt annak, aki nézi?
39. Könnyen udvarol?
40. Véleménye szerint az egyházaknak fontos szerepük van az erkölcsi mércék fenntartásában?
41. Fárasztó napok múltán fáj a feje?
42. Elviseli a kritikát?
43. Szeret klubokba járni?
44. Nők kezdeményezhetik az udvarlást?
45. Szereti-e, ha partnere nyíltan kimutatja az ön iránt érzett érzelmeit?
46. Hisz a halál utáni életben?
47. Feszeng idegenek társaságában?
48. Véleménye szerint az iskoláknak kellene a szexuális technikák tanításával foglalkoznia?
49. Szereti a másik nem társaságát?
50. Hisz az imádság erejében?

A kísérleti szociálpszichológia a köznapi vonzáshipotézisből merítette igazolt állításait, elméletileg olyan embert feltételezve, akit döntéseiben a nyereségességre való törekvés irányít elsősorban. E csereelméleti indíttatású vizsgálatok a vonzalmat mint nyereségességgel csábító kapcsolati lehetőséget írják le, mely addig áll fenn, míg a résztvevők „ráfordításai” alatta maradnak „nyereségeiknek”. Számos kísérleti vizsgálat igazolta,

hogy ha minden egyéb feltétel azonos, az emberek inkább avatkoznak be segítőkészen más emberek sorsába, ha a beavatkozás eredményeképpen learatott hála mint pozitívum meghaladja a beavatkozás által igényelt erőráfordítást mint negatívumot.

Egy New York-i egyetem pszichológus hallgatóit különböző feladatokkal bízták meg a kutatók, és arra kérték őket, hogy számoljanak be az eredményekről. Mindegyik feladatban a hallgatónak valamilyen szívességet kellett kérnie egy, az utcán haladó személytől. Azt tapasztalták, hogy a szívesség kérését annak arányában teljesítették az idegenek, hogy az mennyire tűnt ráfordításmentesnek, illetve az igényelt ráfordítás milyen mértékben fért bele az elemi szívességekérési alkalmi teljesítését előíró norma keretei közé. Szinte mindenki szívesen állt rendelkezésre, amikor a pontos időt kérdezték tőlük a hallgatók. Valamivel kevesebben voltak hajlandók felvilágosításokat adni arra vonatkozólag, hogy hol van ez vagy az az utca, ez vagy az az épület. Vonakodva bár, de elég sokan adtak tüzet a diákoknak, amikor arra kérték a járókelőket. Már kisebbségben voltak azok, akik pénzváltásra mutatkoztak hajlandóknak, alig néhányan adtak tíz centet, amikor ezzel a kéréssel szólították le őket, s kivétel nélkül mindenki megtagadta a választ, amikor a diákok a megszólított járókelő neve után érdeklődtek.

Egy másik kísérletben az egyik metróállomáson előre megrendezett jelenet formájában tették próbára az emberek segítőkészségét. Az egyik beavatott személy kérdéssel fordult a másik beavatott személyhez, aki emelt hangon kifejezetten téves választ adott a kérdésre. Attól függően, hogy a félretájékoztató szerepét miként alakította, változott az idegenek segítőkészsége. Alig akadt vállalkozó a válasz pontosítására, amikor a félretájékoztató agresszív módon viselkedett. Az sem biztatott közbelépésre, amikor fenyegetődző szavakat használt. Csupán akkor avatkoztak be az idegenek a beszélgetésbe, amikor a

félretájékoztató csendesen, közönyös módon adta a rossz választ.

A fenyegetettség, a pénzügyi igénybevétel, az idővesztés, az undorérzet leküzdése, a helyzet ismeretlensége bizonyultak a kísérleti vizsgálatok eredményei szerint pszichológiai értelemben „költéseknek”, melyek egy bizonyos szinten túllépve inkább távolító, semmint közelítő hatást gyakorolnak a másokkal kialakítandó viszony alakulására.

Ezzel szemben a várható anyagi előnyök, az észlelt jókedv és könnyedség a társadalmi státus emelkedésével kecsegtető következmények anticipációja, az önérzet növelése, a biztonságtudat várható megszerzése és a különböző szükségletek kielégítésének ígérete nyereségmótvumokként jönnek számításba, amelyek vonzalmat kovácsolnak a másik irányában. A cselelmélet szerint mindenkiben működik egy abszolút viszonyítási mérce, mely arra szolgál, hogy alkalmazásával eldöntse az ember, egyáltalán érdemes-e kapcsolatra lépnie, nem kedvezőbb-e a magányos állapot. Amennyiben ez a mérce azt mutatja, hogy a kapcsolat várható hátrányai meghaladják a várható előnyöket, akkor a személy egyáltalán nem lép kapcsolatra, éljen bármilyen sok ember is körülötte.

A másik mérce alkalmazására akkor kerül sor, ha az ember kapcsolatban él. Ez esetben az elmélet szerint az adott kapcsolat addig áll fenn, amíg vonzóbb alternatíva nem bukkan föl, azaz ha jelentkezik valaki, aki ugyanazt tudja nyújtani, mint a jelenlegi partner, de vagy leszállított „áron”, vagy ugyanazon az áron többet nyújt, akkor bekövetkezik a partnerváltás.

Ez a triviális elmélet minden bizonnyal igaz a triviális kapcsolatokra, de véleményem szerint képtelen megbirkózni az árnyaltabb, pszichológiailag gazdag vonzalmak magyarázatával. Nem hiszem, hogy a barátság vagy a szerelem cselelméleti alapokon bonyolódna, ugyanakkor valószínű, hogy az alkalmi partnerkapcsolatok és a konjunkturális érdekkapcsolatok

latok valóban a csereelmélet által leírt módon keletkeznek és maradnak abba.

A vonzalom születésének egyik legkézenfekvőbb magyarázata a téri közelség. A 60-as és 70-es években épült budapesti lakótelepeken élők társas kapcsolatainak alakulását vizsgálva, hazai szociológusok azt tapasztalták, hogy a beköltözést követő egy-két évben a városközponttól távoli lakásokba kényszerült családok korábbi társas kötődései meglazulnak, és érdeklődésük a szomszédok, a közelben élők felé fordul. Az új kapcsolatokra a közelség gyakorol hatást. Festinger, Schachter és Back még az ötvenes években végeztek vizsgálatot a Massachusettsben fekvő egyetemi városka, Cambridge lakótelepein, ahol is összehasonlították két eltérő rendszerben telepített lakókerület lakóinak személyközi viselkedését. Az egyik lakótelepet úgy építették, hogy az otthonokul szolgáló házak U alakú udvart képeztek, míg a másik lakótelepen a lakóházak kétemeletes, barakkszerű elrendezésben épültek. A személyközi kapcsolatokban éles különbségek mutatkoztak az U alakban épült házakban lakók javára. A téri elrendezésből adódóan ugyanis az udvaros szerkezetű épületek lakói gyakran találkoztak, egymást ismerték, szívességeket kértek egymástól, s így módon fokozatosan kialakult körükben a rokonszenvekből és ellenszenvekből szövődő rejtett hálózat. Az izolált lakásokban élő emberek viszont csak felületesen ismerték egymást, idegenekként viselkedtek. Ez egyúttal arra is utal, hogy milyen nagy az építészek és építők felelőssége abban, hogy az emberek milyen minőségű közösségi életet élnek, milyen gazdag interperszonális tér létesül körülöttük.¹⁴

Mindazonáltal a téri közelség csak akkor lényeges feltétele a vonzalom kialakulásának, ha más feltételek már adóttak, vagy kibontakozásuknak nincs akadálya. Newcomb két évtizede végzett terepkutatása példászerű alaposággal bizonyította be ezt a tételt. A kutató kibérelt egy kollégiumot az Ann Arbor-i egyetem területén, ahova tizenhét elsőéves egyetemis-

tát vett fel, akik korábban sosem látták egymást, s a szállásért fizetniük sem kellett. Egyedüli ellenszolgáltatásként hetente két alkalommal a kutatók rendelkezésére kellett állniuk, akik kérdéseket tettek föl nekik. A vizsgálatot két alkalommal egy-egy féléven át folytatták le. Az első évben véletlenszerűen osztották a kétágyas szobákba a lakókat, a második évben viszont a lakók felét úgy osztották be, hogy a kutatók előzetes elképzelése szerint vonzalom alakulhasson ki közöttük, a lakók másik felét pedig úgy, hogy ne jöhessen létre vonzalom a szobatársak között. A jóslás azonban nem igazolódt be, a szobatársak közötti átlagos vonzalomszint kezdettől fogva a következő 15 hét folyamán végig magasabb volt, mint a nem szobatársak közötti kapcsolatok esetében.

A folyamatos kérdések adatainak összegzésekor kiderült, hogy a vonzódás legalapvetőbb feltétele – melynek érvényesülését a közelség ténylegesen megkönnyíti – az, hogy valaki mennyire látja hasonlónak saját önértékelését, valamint partnere rá vonatkozó értékelését. „Minden embert annyira szeretnek mások, amennyire megítélésük szerint véleményük őrájuk vonatkozólag megegyezik. Ezek az ítéletek az idő múlásával abban a mértékben válnak pontosabbá, amelyben az egyén státusváltozásai olyanok, hogy lehetővé teszik e változások pontos megítélését és egyben annak a vélekedésnek a fenntartását, hogy az illető saját rokonszenveit viszonyozzák. Azok, akik felfedezik, hogy tényleges státusuk viszonylag alacsony, a konfliktust – vagy helyesebben az észlelt eltérés feszültségét – a pontosság rovására mérséklék” – írja összegzésként Newcomb.¹⁶

Amennyiben valaki azt tapasztalja, hogy a másik őt kedveli, ezt azzal viszonyozza, hogy ő is megkedveli a másikat. Ezt az eredményt Newcomb sem tartja világrengető felfedezésnek. A vonzalom talaján egyetértéseknek széles köre jön létre, melybe az is beletartozik, hogy a személy saját rossz tulajdonságait hasonló módon látja, mint az, aki őt kedveli, továbbá

egyetértenek a partnerek a környezet egyes tagjainak megítélésében is. A személyközi vonzalom oki tényezőit ezek szerint az interakció (azaz a találkozások) gyakorisága, a viszonzott vonzalom feltételezése, valamint az attitűdökben mutatkozó egyezés képezi.

A hasonlósági elvnek a személyközi vonzalomban játszott döntő szerepét Spinoza dolgozta ki a legalaposabban. Etikájának III. 40. tételében írja: „Aki azt képzei, hogy valaki gyűlöli őt, s azt hiszi, hogy nem adott okot a gyűlöletre, az illető viszont fogja gyűlölni.” A III. 41. tétel a szeretet keletkezéséről szól: „Aki azt képzei, hogy valaki szereti őt, s azt hiszi, hogy erre semmi okot nem adott, az illetőt viszont fogja szeretni.” Spinoza az egyetértés vonzalomkeltő, illetve vonzalomgátló szerepét is pontosan látta: „Ha azt képzeljük valakiről, hogy örömet kelt egy dologban, amelyet szeretünk, akkor szeretetet fogunk érezni iránta. Ha ellenben azt képzeljük róla, hogy szomorúságot kelt abban a dologban, akkor ellenkezőleg, gyűlöletet fogunk érezni vele szemben.” (III. 22.)¹⁶

Fritz Heider fogalmazta meg a spinozai tételek alapján a kapcsolatok egyensúlyelvét, mely szerint a vonzalom akkor lehetséges két ember között, ha pszichológiailag nincs összeegyeztethetlenség benne. Heider szerint az emberek egymást és önmagukat mint sajátos egységek részét szemlélik, s akár vonzalmat, akár ellenszenvet éreznek egymás iránt, ez csak akkor lehetséges, ha az egység kiegyensúlyozott, azaz nincsenek benne összeegyeztethetetlen részek. Az egység szerveződése kétféleképpen mehet végbe. Van, amikor egy személy szándékol, okoz, elkövet, birtokol valamit, s ily módon a hozzátartozónak tűnik. Egyensúlyban akkor van az így észlelt egység, ha a személy és az általa logikailag hozzátartozónak vélt valami értékelése között nincs ellentmondás, a gonosztevő gonosztettet követ el, az áruló elárulja hazáját, a rabló rablott kincseiből él, illetve a jótévő jótettet követ el, a honfi életét áldozza hazájáért, és a becsületesen dolgozó élvezi munkája

gyümölcsét. Az egység szerveződésének másik módja, amikor az egység részeit a szeretet vagy a gyűlölet szálai fűzik össze.

Heider szerint a személy más személyekhez fűződő viszonyaiban nem lehet ellentmondás az egység e két típusa között, azaz nem szerethetünk olyan embert, akiről azt tapasztaljuk, hogy nem szeret bennünket, elszakadóban van tőlünk, kárt okoz nekünk, miként nem gyűlölhethetjük azt, aki nekünk jót tesz, bennünket szeret, hozzánk tartozónak véli magát. Amennyiben mégis ellentmondás keletkezik a kapcsolatban, akkor a viszony iránya megváltozik. Erről a következő fejezetben bőven lesz szó.

A hasonlósági elv működése során a vonzalom ténye elnyomja a különbözőségeket, ellentmondásokat és összeegyeztethetlenségeket, s olyan feltételezéseket gerjeszt a partner irányában, amelyekre talán a hasonlósági észlelet és a nyomában keletkező vonzalom elmaradása esetén sor sem kerülhetne. Stendhal költői hasonlattal világítja meg e lelki működést: „Ha a salzburgi sóbányák elhagyatott mélységeibe bedobnak egy téli hidegtől letarolt gallyat, két vagy három hónappal azután csillogó kristályokkal megrakottan találunk rá: a legkisebb ágacskák nem nagyobbak egy cinege lábánál, mozgékony és tündöklő gyémántok sokaságától ékesek; már föl sem lehet ismerni az eredeti gallyat.” Stendhal *kristályosodásnak* nevezi ezt a lényegében pozitív egységképző tendenciát, olyan lelki műveletnek tartja, „mely minden jelenségből újabb és újabb tökéletességeket fedez fel a szeretett lényben”.¹⁷

Byrne egyszerű kísérletben igazolta a hasonlóság okozta vonzalomébredés tényét, valamint a vonzalom „kristályosító” következményeit. A texasi egyetem 64 diákjának egy kérdőívet adtak oda, hogy töltsék azt ki, s egyben jelöljék meg a számukra fontos 13 kérdést, valamint a számukra jelentéktelen 13 kérdést. Két héttel később – félrevezetve őket – azt a tájékoztatást adták a kísérleti személyeknek, hogy a kérdőívet egy személyközi kapcsolatvizsgálat részeként adták oda kitöltésre, és egy

másik csoport tagjai is kitöltötték a kérdőívet. Azt mondták, hogy a két csoport diákjait a nem figyelembevételével összepárosították, és most minden diák megkapja a párja által kitöltött kérdőívet, mert akarják tudni, hogy mit képesek megállapítani párjukról egyes-egyedül a kitöltött kérdőív alapján.

Valójában a kitöltött kérdőív hamisítvány volt, és a kísérleti személyeket négy csoportba osztva négyféle hamisított kérdőívet osztottak ki. Az egyik csoport olyan kérdőívet kapott, amely pontosan ugyanúgy volt kitöltve, mint a sajátjuk. A másik csoport diákjai olyan kérdőíveket kaptak, amelyeken saját válaszaikkal ellentétes feleletek voltak. A harmadik csoportban az átadott kérdőívek a legfontosabb témákban hasonló módon voltak kitöltve, mint a saját kérdőívek, a jelentéktelen témákban pedig fordítva. A negyedik csoport kérdőíveinél a jelentéktelen témákban saját válaszaikhoz hasonlóak voltak a válaszok, a fontos témákban viszont fordítva.

A kísérleti személyeket „párjuk” értékelésére kérték föl ezután. A „párt” minősíteniük kellett rokonszenveség, munkatársként való elfogadhatóság, értelmesség, tájékozottság, erkölcsösség és alkalmazkodóképesség tekintetében. Kiderült, hogy a hasonlóknak tűnő „párokat” a kísérleti személyek valóban rokonszenvesebbnek ítélték, mint a különbözőnek tűnő „párokat”. Ez egyben azt is jelentette, hogy egyúttal okosabbnak, tájékozottabbnak, erkölcsösebbnek és alkalmazkodóképesebbnek is ítélték a hasonlóknak tűnő párt; szemben a különbözőnek tűnő párral. A hasonlóság volt a lényeg, az kevésbé tűnt meghatározónak, hogy fontos vagy jelentéktelen témákban ütközött ki hasonlóság. (Ez nyilván a vizsgálati helyzet meszterkeltségéből is adódhatott.)

Pécsi egyetemistákkal hasonló jellegű kísérletet bonyolítottam le 1984-ben. Arra kértem őket, hogy töltsenek ki egy önismereti kérdőívet, majd két hét múlva mindegyiküknek adtam egyv másik kitöltött kérdőívet, amiről azt állítottam, hogy pesti egyetemista töltötte ki, s most azt akarom kideríteni, hogy véle-

ménye szerint milyen nemű lehet a pesti partner, találkozna-e, illetve levelezne-e vele. Egyúttal egy értékelő skálát is kitöltettem a pécsiekkel, melyen a „pesti partnert” kellett minősíteniük.

A „pestiek által kitöltött kérdőíveket” persze asszisztenssel együtt mi töltöttük ki, mégpedig úgy, hogy a páros sorszámúak nagyon hasonlítottak az eredeti kérdőívekre, a páratlanok viszont erősen eltértek azoktól. Ily módon a pécsiek egyik fele azt hitte, hogy partnere nagyon hasonlít hozzá, másik fele pedig úgy vélte, hogy partnere nagyon különbözik tőle. (Összesen 64 kísérleti személyünk volt.)

A hasonlósági feltételben a kérdezett személyek 70%-a vélte úgy, hogy partnere ugyanolyan nemű, mint ő. A különbözőségi feltételen viszont 78% hitte azt, hogy a partnere más nemű, mint ő. (Ez azért érdekes, mert az önismereti kérdőív kérdései semmilyen utalást nem tartalmaztak a nemre nézve.) A partner értékelésében is jelentős különbségek mutatkoztak. A hasonlósági feltételben rokonszenvesebbnek, kedvesebbnek, okosabbnak, határozottabbnak és vidámabbnak tartották a partnert, mint a különbözőségi feltételben.

Egyetlen negatívnak mondható tulajdonság volt az értékelési skálában, a „lezserség”. A különbözőségi feltételben lezsebbnek tartották a „pesti partnert”, mint a hasonlósági feltételben, ahol úgy látták, hogy partnerük „nem lezser”.

A hasonló feltételben többen leveleztek és találkoztak volna partnerükkel, mint a különböző feltételben. Amikor azonban azt kérdeztük a kísérleti személyektől, hogy „együttműködne-e a teszt kitöltőjével egy olvasótábor szervezésében”, nem volt különbség a két feltétel között, mindkét feltételben 50-50%-os arányban akadtak az együttműködésre vállalkozók, illetve az attól vonakodók.

A hasonlósági elv vonzalomkeltő hatását megerősítő vizsgálatok túlsúlyban vannak azokkal a kutatásokkal szemben, amelyek szerint az „ellentétek vonzzák egymást” közmondás-

nak van igaza. Házastársak és jegyespárok megkérdezése útján Winch arra a megállapításra jutott, hogy az emberek párválasztáskor a kiegészítő személyiségvonásokkal rendelkezőket részesítik előnyben. Nyilván nem mindegy, milyen személyiségvonásokról van szó. Aronson népszerű művében helyesen utal rá, hogy egyes személyiségvonások esetében a hasonlóság vonzalmat ébresztő lehet (pl. rendszeretet), más személyiségvonások esetében viszont nyomasztó hatást gyakorolhat (pl. dominancia). Tartós kapcsolatok kovácsolódhatnak abból, ha egy gyámoltalan találkozik egy irányításra születettel, egy elméleti beállítottságú ember a gyakorlati ügyekben gyorsan és jól eligazodóval, nem is beszélve azokról a párokról, ahol az egyik szüntelenül gyötri és sanyargatja a másikat, anélkül hogy ez utóbbi lázadna. (Kabos Gyula felülmúlhatatlanul tudott alakítani ilyen papucsférjeket a régi magyar filmekben.)

A vonzalom változása

A válogató jellegű beállítódás működése nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy környezetünkben kik tűnnek bizonyos előnyök, illetve hátrányok forrásának, s bizonyítottan vehetjük, hogy a vonzalom kialakulása összefügg az észlelt előnyök elnyerésével. Azt is láttuk, hogy a nem triviális kapcsolatokban* ahol az előnyök nem jelentik valamilyen jól körülhatárolt, a személyiség egészéből kiszakított szükséglet kielégítését, hanem az egyedfejlődés során kialakult személyiségstruktúra közvetítésével bonyolódnak, az egyik legfontosabb előnyforrás a személynek az a tapasztalata vagy védelme, hogy partnere éppúgy pozitívan értékeli őt, mint ő saját magát.

Aronson és Linder arra gondolt, hogy a másik iránt táplált rokonszenv és a mások felénk irányuló rokonszenv közötti összefüggés ennél valamivel bonyolultabb, és intenzívebb rokonszenv jelentkezhet a másik iránt abban az esetben, ha a személy azt látja, hogy a másik irányában kezdetben negatív érzéseket táplált, majd az fokról fokra megváltozott. A hipotézist a kutatók is Spinoza *Etikájából* merítették, aki a III. 44. tételben a következőket szögezte le: „Az olyan gyűlölet, amelyen teljesen győzedelmeskedik a szeretet, átmegy szeretetbe: s a szeretet ezért nagyobb, mint ha nem előzte volna meg gyűlölet. Mert aki egy dolgot, amelyet gyűlöl, vagy szomorúsággal szokott szemlélni, szeretni kezd, már annak is örülni fog, hogy szeret, s ehhez az örömhöz, amelyet a szeretet foglal magában, hozzájárul még az az öröm is, amely abból ered, hogy a törekvést annak a szomorúságnak az eltávolítására, amelyet a gyű-

lölet foglal magába, egyenesen előmozdítja az, hogy mint ok annak képzete kíséri, akit gyűlölt.”

A kísérlet során a kísérleti személyek mindegyike egy partnerrel állt szemben, akiről nem tudták, hogy a kísérlet beavatott résztvevője. A kísérleti személy úgy tudta, hogy a másikat közvetett módon arra kell rávennie, hogy az egyre több többes számú főnevet használjon beszédében. Összesen hét alkalommal találkozott egy-egy kísérleti személy a másikkal, és a gyakorlás szüneteiben végighallgatta, hogy a másik miképpen nyilatkozik róla a kísérletvezetőnek. Mivel a kísérleti személy tudomása szerint a másiknak azt mondták, hogy a kísérlet tárgya a másik emberről formált benyomás, természetesnek találta, hogy róla folyik a szó. A valóságban ezek a beszélgetések voltak a kísérlet döntő pillanatai. A kísérleti személyeket négy csoportba osztották. Az első csoportban partnerük a kísérlet szüneteiben az első három beszélgetés alkalmával úgy írta le a vele gyakorlatozó kísérleti személyt, mint unalmas társalgót, átlagos embert, aki nem nagyon intelligens, s valószínűleg nincs sok barátja. A negyedik alkalommal a beavatott személy kezdte megváltoztatni véleményét, attitűdje egyre kedvezőbbé vált az egymást követő találkozók során, mígnem a hetedik, azaz utolsó találkozóban kifejezetten pozitív, elismerő szavakat használt. A második feltételben a beavatott személy végig pozitív szavakkal jellemezte a kísérleti személyt. A harmadik feltételben mind a hét beszélgetés alatt negatívan minősítette a beavatott a kísérleti személyt. A negyedik feltétel viszont az első fordítottja volt; a beavatott azzal kezdte, hogy partnere milyen érdekes, okos, rokonszenves ember, de a hetedik találkozásra már úgy nyilatkozott, hogy teljesen unalmas, buta, átlagos stb.

A kísérlet végén ravasz módon kikérdezték a kísérleti személyt, hogy miként értékelte a másikat, akiről nem tudhatta meg, hogy előre begyakorolta szerepét. Végül, miután biztosí-

tották a kísérleti személyt, hogy ne gyanakodjon a kísérlet igazi célját illetően – 21 fokú skálán értékeltették a partnert. Kiderült, hogy a spinozai hipotézis igaz. A negatív-pozitív feltételben születtek a másakra vonatkozó legkedvezőbb ítéletek, ezt követte a pozitív-pozitív feltételben született attitűd. Az is nyilvánvaló volt, hogy a változatlan negatív attitűd ellenszenvet szült a kísérleti személyben, az ellenszenv azonban hevesebb formában jelentkezett, amikor a kísérleti személynek azt kellett látnia, hogy partnere eleinte kedvelte, de később ellenszenves lett számára.

Heider egyensúlyelméletéből következik, hogy a vonzalom a kiegyensúlyozott egység olyan esete, ahol a három összetevő, azaz az egyik személy, a másik személy, valamint a közöttük kialakult vonzalom oka közötti viszonyok mindegyike pozitív, illetve kettő a viszonyok közül negatív, s csak egy pozitív. Ha például az egyik fél azt látja, hogy a másik valamely fontos tárgyat (ez lehet pl. az illető saját *énje*) ugyanúgy pozitívan értékeli, mint ő maga, akkor ezt partnere pozitív értékelésével, azaz vonzalommal fogja viszonyozni. Akkor is teljes az összhang, s megvan a vonzalom a felek között, ha valamely résztvevő negatívan viszonyul egy fontos tárggyhoz, s a másik résztvevő is negatívan viszonyul hozzá. („Barátom ellensége az ellenségem.”)

A vonzalom megváltozásának akkor merül föl a lehetősége, ha felborul ez az egyensúly. A három pozitív viszonyból az egyik negatívvá válik, illetve az egyik – de csak az egyik – fél viszonya negatívról pozitívrá vált a külső tárggyal szemben. Ezekben az esetekben bekövetkezik az elhidegülés, illetve a korábbi vonzalom ellenkezője, az ellenszenv jön létre. Spinoza a megváltozott viszonyokat intenzívebbnek tartja, mint azokat, amelyek sosem változtak. „Ha valaki gyűlölni kezdte a szeretett dolgot, úgyhogy a szeretet teljesen megszűnik, egyenlő ok mellett nagyobb gyűlölettel fordul majd ellene, mint ha sohasem szerette volna, mégpedig annál nagyobb gyűlölettel, minél na-

gyobb volt azelőtt a szeretete.” (III. 38.) „Az olyan gyűlölet, amelyen teljesen győzedelmeskedik a szeretet, átmegy szeretetbe; s a szeretet ezért nagyobb, mint ha nem előzte volna meg gyűlölet.” (III. 44.)

Goethe – aki Spinoza etikájának nagy csodálója volt – szinte tudományos pontossággal ábrázolta ezeket a tételeket *Vonzások és választások* c. regényében. Eduárd és Charlotte a regény elején idilli, kiegyensúlyozott, szeretetteljes kapcsolatban élnek, mely felbomlik, és elhidegülésbe csap át, mihelyt megjelenik Ottilia és Ottó. A keletkező új kapcsolatok (Eduárd és Ottilia, Ottó és Charlotte) azonban a régi kapcsolatok bomlás-termékeinek mérgező talaján születnek, s a regény voltaképpen az idill lehetetlenségéről, a kapcsolatok szüntelen változásra ítéltetett voltáról szól.

A Heider-félc elmélet az ellenszenvet is kiegyensúlyozott viszonyként jellemzi, amennyiben az egyik résztvevő negatívan viszonyul a másikhoz, de utálatuknak nincs közös tárgyuk. Az, utóbbi esetben már felborulna az egyensúly, hiszen nehezünkre esik egyetérteni valakivel, akit nem szeretünk, azért inkább megszeretjük azt, amit ellenfelünk utál, vagy megutáljuk azt, amit ellenfelünk szeret. Ha azonban azt tapasztaljuk, hogy akit nem szeretünk, az valakit szeret, aki hozzánk nagyon közel áll, vagy valamit kedvel, ami nekünk is szívügyünk, igen csak nehezünkre esik eredeti ellenszenvünk további fenntartása, s az elmélet értelmében ellenszenvünk rokonszenvbe fordul.

A sémák a kapcsolatok természetrajzára vonatkozó mindennapi tudás szerves alkotórészei, s nélkülük lehetetlenné válna a kapcsolatokról szóló kommunikáció. Az irodalom ezekre az egyensúlyelvi előfeltevésekre épít, amikor emberekről és emberek közötti kapcsolatokról tudósít. A szentimentális-romantikus klisébe merevedett giccsirodalom tömeghatásának titka, hogy gátlástalanul kiszolgálja köznapi előfeltevéseinket arról, hogy a jó szövetségese csak jó lehet, s a rossz minden porciká-

jában gonosz erők műve. Rejtő Jenő feledhetetlen ponyvaparódiáinak egyikében az egyensúlyelvi megközelítésmódot viszi el a végletekig, humoros hatást keltve ezáltal. A szingapúri alvilág karmai közé keveredett, inkognitóban lévő ifjú herceg életét az menti meg, hogy az alvilágban közutálatnak örvendő Piszkos Fred azt színleli, hogy gyűlöli a herceget, meg akarja ölni. Erre Piszkos Fred ellenlábasai, csak hogy ne kelljen egy gyékényen árulniuk Piszkos Freddel, automatikusan megszeretik a Vadsuhancnak becézett ifjút. Piszkos Fred a következő szavakkal magyarázza meg eljárását a hercegnek a regény végén: „Amikor elvitték önt megölni, én addig örültem, amíg visszahozták, csak azért, hogy én megpukkadjak a méregtől. Azután elkezdtem a Vöröskarmot szeretni, és addig szerettem, amíg elhidegült tőle mindenki, és föllázadtak ellene. Mert az én szeretetem öl, butít, és nyomorba dönt.”

Az igazi irodalom valamiképpen mindig kérdésessé teszi az egyensúlyelvi megfontolásokat, anélkül persze, hogy mindenesztül tagadná azokat, hiszen a mindennapi életet nem élhetjük teljes zűrzavarban. Szükségünk van olyan hipotézisekre, amelyek birtokában gyorsan, reflexszerűen eldönthetjük, hogy várhatóan kit fogunk kedvelni és kit nem. Baj csak abból keletkezik, ha ezek a sémák elmeresülnek bennünk, s a személyekre vonatkozó ítéleteink egyedüli forrásává válva előzetes ítéleteink előítéletekké válnak.

Shakespeare mesterien játszik a néző tudatában lévő egyensúlyelvi előfeltevésekkel a *Szentivánéji álomban*, egyszerre mutatva meg érvényességüket és érvénytelenségüket. Az egyik szerelmespár – Lysander és Hermia – viszonya kiegyensúlyozott, kölcsönös szerelem fűzi őket össze. A drámai elem ott kerül be a játékba, hogy Demetrius is szereti Hermiát – habár viszonzatlanul, Demetriust viszont Heléna szereti ugyancsak viszonzatlanul. Puck hebehurgyasága folytán fordul vígjátékba a szituáció, ugyanis rossz párra alkalmazva a varázst, Puck beavatkozása folytán Hermia magára marad, és Lysander bele-

zeret Helénába éppúgy, mint Demetrius. Heléna persze gúnyolódásnak véli a dolgot, azt híven, hogy mind a hárman összeesküdtek az ő kigúnyolására. Helénán összevesz Lysander és Demetrius, miként kapcsolatuk korábban is rossz volt, csak akkor Hermia volt az ok. A féltékeny Hermia összevesz Helénával, aki ellenszenvvel reagál, hiszen ebben is csak tette-tést lát.

A vég boldog, hiszen Lysanderé lesz Hermia, s Heléna megkapja Demetriust, csak hogy túl sokáig tartott a kapcsolatok kiegyensúlyozatlanságát, örök bomlékonyságát sugalló lidérces álom ahhoz, hogy a szereplők – s velük a nézők – feledni tudják önnön csapodárságuk, csábíthatóságuk kísértéseit.

A hízélgés

A vonzalom keletkezésének pszichológiai törvényszerűségeit ismerő és azokat alkalmazó személyt hízélgőnek nevezük. Hízélgésen olyan befolyásolási kísérleteket értünk, amelyek következtében a befolyásoló személy vonzereje a másik szemében megnövekszik. A hízélgés persze leplezett interakciós stratégia, a hízélgő ügye elveszett, ha valóságos célja kiderül. Minél hiúbb, önmaga vélt vagy valóságos értékeitől elvakult személyt választ ki céltáblául, a feladat természetsszerűleg annál könnyebb. Hízélgésre rendszerint aszimmetrikus személyközi helyzetekben kerül sor, ahol a függő, kiszolgáltatott pozícióban lévő személy hízélgése révén trójai falóként csempészi be a másik lelkébe a hamis benyomást, s ezáltal úgy képes az a szimmetriát megfordítani, hogy a formálisan felül lévő a viszony megváltozott természetével tisztában sincs. Jones szerint négy fontosabb hízélgő taktika van, a következőkben ezeket fogjuk áttekinteni.

1. *A másik feldicsérése*, ősi verbális taktika, melynek során a hízélgő azt használja ki, hogy az ember önértékelése, önmagáról alkotott nézete voltaképpen a másokkal való kommunikáció műve, társadalmi összehasonlítás terméke. Az önmagunkról való tudás – mint általában a társadalmilag formált ingerekre vonatkozó tudás – két tömbből áll össze. Az egyik tömbbe azok a tudáselemek tartoznak, amelyek érvénye tapasztalatilag ellenőrizhető, nem vitatható. Ilyenek a testi adottságokra, valamint egyes mérhető képességekre vonatkozó vélemények, nézetek. Az, hogy valaki kövér-e vagy sovány, jó ma-

gasugró-e vagy sem, elvileg nem vitatható, hiszen ténykérdés. Másfelől tudásunk olyan elemeket is tartalmaz, amelyek igazságáról sosem lehetünk teljesen meggyőződve, mert csak azt tudjuk megállapítani, hogy saját véleményünk, nézetünk miképpen viszonyul mások véleményéhez. Ha például Shakespeare drámáit jó drámáknak tartjuk, akkor a többséghez tartozunk, de nyilvánvalóan nem mondhatjuk, hogy igazunkat be tudjuk bizonyítani mondjuk Tolsztoj véleményével szemben, aki szerint „Shakespeare művei nem felelnek meg a művészet követelményeinek, azonkívül tendenciájuk a legalacsonyabb, a legerkölcstelenebb”, miként Tolsztojnak sincsenek bizonyító eszközei a szó természettudományos érteimében. Ha például valaki azt állítja magáról, hogy ő a kor legnagyobb költője, nyugodtan teheti ezt, ugyanakkor nem mondhatja, hogy ő a világ legjobb magasugrója, ha csak 110 cm átugrására képes.

A hízelgők tehát előszeretettel választják ezt a második tudástartományt, amikor a másikat feldicsérik, jól tudván, hogy tapasztalatilag megcáfolhatatlan, amit mondanak. Minél több erényt, értéket, kiválóságot és nagyszerűséget tulajdonít a hízelgő kiszemelt célpontjának, annál biztosabb lehet a hatásban, ugyanakkor abban is biztos lehet, hogy nem kapják rajta hazugságain. Egyébként is a kellemes, jól hangzó dolgok, még ha nyilvánvalóan hazugok, azaz tényekkel cáfolhatók, akkor is jobban esnek – legalábbis Bacon szerint -, mint a kellemetlen igazság.

Bármekkora legyen is a hízelgés által szerzett élvezet, a hízelgőnek tudnia kell, hogy mint mindenből, hízelgésből is megárt a sok. Először is az időzítésre kell ügyelni, mert ha kilátszik a lóláb, azaz a célba vett személy rájön, hogy a hízelgő valamilyen célt akar elérni feldicsérő szavai által, akkor minden szó kárba vesztett fáradság volt. A vizsgázó diák gyakran elköveti ezt az időzítési hibát, s jegybeírás előtt dicséri meg tanára nemrég megjelent cikkét, könyvét, hiteltelenítve ezáltal pozitív vé-

leményét. Másodszer arra kell ügyelni, hogy ne dicsérjünk mindenkit válogatás nélkül, mert az óhatatlanul lefokozza dicsérő szavaink értékét, hiszen elterjedhet rólunk, hogy mindenkit dicsérünk. Kezdő szerkesztők hibája ez, akik úgy akarják megédesíteni a kézirat-visszautasítás keserű perceit, hogy közben dicsérő szavakat ejtenek a szerzőről, sokszor még a nevére sem ügyelve. A harmadik szabály, hogy a kiszemelt személynek se dicsérjük összes tulajdonságát, hanem igyekezzünk megfigyelni, hogy miben nem biztos. Ha például a beosztott tudja, hogy főnökének valóban jó a humorérzéke, szót se vesztegessen a főnöki viccek dicséretére. Ha viszont valamilyen úton-módon arról értesül, hogy főnökének rossz a ritmusérzéke, s emiatt gátlásos, ha tánkra kerül sor, akkor erőnek erejével bizonygassa, hogy a főnök mozgása harmonikus és ritmusra érzékeny. E szabály alkalmazásának ajesete, amikor a hízelgő személy kritikus beállítódásúnak álcázza magát, de csak jelentéktelen dolgokban merészel bírálni, minden, a hízelgés célpontja számára fontos dologban pozitívan és megerősítő módon vélekedik. Ezt nevezik az „édes és keserű vegyítésének”. Aronson és Linder már ismertetett kísérletének eredménye is hasznosítható a hízelgésben. Eszerint érdemes eleinte negatív véleményekkel kezdeni, majd fokozatosan pozitívrá hangolt véleményekkel folytatni a másokra vonatkozó információk közlését. Ezáltal a célba vett személy önmagának fogja tulajdonítani a másokban észlelt véleményváltozást, s ez erősebb vonzalmat ébreszt benne, mint ha a másik csupán pozitív véleményeket szajkózott volna végig. Végül nagyon fontos szabály azoknak a rutinhelyzeteknek a kerülése, ahol mintegy előírás a pozitív vélemény hangoztatása. Számos olyan helyzet van az életben, ahol szinte kötelezően eleget kell tenni az udvariasság konvencióinak, melyek kizárják a közömbös vagy pláne negatív vélemény hangoztatását. Ugyanakkor az udvariasság által diktált pozitív megjegyzések, vélemények semmiféle hízelgő értékkel nem bírnak, hiszen aki hallja azokat, az is jól tudja,

hogy a pozitívan vélekedő személynek a helyzet diktálta logika folytán nincs más választása. A legkülönbélebb alkalmak kapcsán kötelező gratulációk példáját hozhatjuk fel a fenti esetre.

A hízelgés kutatók megegyeznek abban, hogy voltaképpen egyetlen igazi problémát rejt magában a másik feldicsérésének taktikája. Ez akkor áll fenn, ha a célba vett személynek alacsony az önértékelése, ez esetben ugyanis a másik feldicsérése nemhogy pozitív beállítódást ébresztene a feldicsérővel szemben, hanem egyenesen gyanakváshoz és ellenszenvhez vezet. Ilyenkor a hízelgőnek valóságos terapeutaként kell eljárnia, s először sikerélményekhez kell juttatnia kiszemelt áldozatát, majd nyomban utána jöhetnek a dicsérő és elismerő szavak. A hízelgést ekkor megelőzi a másik önértékelésének mesterséges „felpumpálása”. Szerencsére ez ritkán fordul elő, az emberek többnyire számos tekintetben pozitív az önértékelésük, szeretik saját magukat, s ez az a köszikla, melyre minden hízelgő építhet.

2. *Véleményegyezés kihangsúlyozása.* Ha különböző okoknál fogva a hízelgő nem akarja a hízelgést mindjárt a másik énjével kezdeni, akkor érdemes kerülő utat választva a másik véleményeivel való egyetértés hangsúlyozásának útján járni. Az alapszabály itt is változatlan, azokat a tudástartományokat kell választani, amelyek értékítéleteket, valószínűségi ítéleteket, oktulajdonításokat tartalmaznak, ezek ugyanis természetüknél fogva bizonytalansággal terhesek, s a hízelgő által adott jutalom a bizonytalanság eloszlatása a másikban, melyért többnyire vonzalom jár cserébe. „De ne felejtse el, hogy elég, ha helyesel valakinek, ha elvbarátja gyanánt tünteti fel magát, az illető máris szinte teljesen felszabadul, és közvetlen, fesztelen beszélgetőtársává válik” – fogalmazza meg ezt a hízelgési jó tanácsot Okudzsa nagyszerű hivatalnokregényében (Szegény Avraszimov) valaki.

A helyeslés és egyetértés kifejezésre juttatásának nem feltétlenül egyedüli módja a verbális csatorna igénybevétele. A ta-

pasztalt hízelgő rendelkezésére áll a metakommunikációs eszközök egész arzenálja, a sűrű – de nem feszélyezően hosszan tartó – ránézés, figyelő testtartás, biztató mosolygás, jól időzített indulatszavak, indirekt szóbeli megerősítések („nahát”, „valóban?”), de az egyszerű beszélgetés, a másik monologizáló hajlandóságának szabadjára engedése is megteszi.

3. *Kedvezés.* A hízelgés paradoxona, hogy míg szóban, illetve metakommunikációban szinte nincs határa a másik számára adagolt pozitív információnak, addig, ha anyagi javakra, illetve mérhető eredménnyel járó szívességekre gondol a hízelgő, akkor felettébb óvatosan kell eljárnia. A rosszul alkalmazott szívesség, illetve kedvezés könnyen visszájára fordíthatja az eredményt, a célba vett személy elfogadja ugyan a juttatást, de esetleg ellenszenvvel viszonyozza azt. Kultúránk ugyanis a viszonyosságra épül, s a juttatás, kedvezés könnyen olyan helyzetbe juttathatja a másikat, hogy rangjánál, fölérendelt pozíciójánál fogva kellemetlennek érezheti a viszonzást, s amiatt rossz érzése lesz, amikor ajándékot kap, majd a rosszérzést az ajándékozóval szemben kialakított negatív beállítódással fogja önmaga számára megmagyarázni. Ezért hízelgés céljából csak a másik számára jelentéktelen nagyságrendű kedvezéssel érdemes kísérletezni, mely nem váltja ki a viszonzási feszültséget.

Célszerűbb módszer a kedvezés fordítottja, amikor a hízelgő szívességet kér a másiktól, valami apróságot kér tőle, amit az nem tagadhat meg. Ilyenkor ugyancsak feszültség lép föl, ugyanis az illető felteszi magában a kérdést, hogy „miért is teljesíttem ezt a szívességgkérést?”, s rendszerint úgy válaszolja meg, hogy „ez egy rendes, jóra való fickó, miért ne teljesíttem volna kérését”. Benjámín Franklin számol be önéletrajzában arról, hogy milyen sikerrel alkalmazta önmaga megkedveltetésére ezt a fogást valakivel szemben az amerikai képviselőházban. „Az, aki egyszer már tett nekünk valamilyen szívességet, inkább tesz nekünk egy másikat is, mint az, aki nekünk

van lekötelve” – idézi az eset kapcsán ezt a szólást Franklin.¹⁸ Ezt a hatást a modern Kísérleti szociálpszichológia is kimutatta, bebizonyítván, hogy ha szívességet teszünk valakinek, akkor tényleg jobban fogjuk kedvelni az illetőt, mint annak előtte, de csak abban az esetben, ha próbálkozásunk valóban eredménnyel jár (azaz a másik elfogadja a szívességet).

A szívességkérés legcélszerűbb módja a tanácskérés, mely bizonyosan nem kerül fáradságába annak, akitől a tanácsot kérjük, ugyanakkor a tanácsadás ténye elindíthatja a tanácskérő iránt kifejeződő vonzalom kialakulását.

4. *Kedvező önbemutató.* Az emberek egymásról alkotott képei nem tekinthetők pusztán szubjektív lenyomatoknak, hanem az interakcióban részt vevők érdekeinek, szükségleteinek, szándékainak keresztüztüzeiben jönnek létre, melyeket egyfelől befolyásol, hogy ki-ki milyen képet akar magáról a másiktól mutatni, másfelől pedig az alakít, hogy ki-ki milyen képet hajlandó a másiktól alkotni.

A hízelgőnek tehát azt kell eltalálnia, hogy a másik milyen embert akar benne látni, s e sugallatnak megfelelően kell viselkednie. Molière darabjai (pl. a Tartuffe, a Tudós nők) minden szociálpszichológiai tanulmánynál ékebben mutatják e törekvés esendőségét, de egyben arról is tudósítanak, hogy nem könnyű ellenállni annak, ha valaki olyanként tünteti föl magát előttünk, amilyennek látni szeretnénk. A tartósan hízelgésre alapozott kapcsolatok azonban nemcsak etikailag kifogásolhatók, a bennük megbúvó őszintétlenség, hazug taktikázás pszichológiai baletté merevíti és egyszerűsíti a kapcsolatot, s nem pótolhatja a vonzalom lüktetését, a másik felfedezésének varázsát.

A féltékenység

Az egyensúlyelméletet szigorúan véve, a szerelmi kapcsolati háromszögben nem szabadna konfliktusnak keletkeznie, hiszen ilyen esetben az történik, hogy az egyik fél szeret egy másik felet, aki iránt szeretet ébred egy harmadikban, s az egyensúlyelv logikája alapján azt várhatnánk, hogy az első fél a közös szenvedély okán megkedveli a harmadikat. Bár éppenséggel nem ritka, hogy a felek képesek békésen megosztolni a harmadik osztotta kegyekben, s valóban bekövetkezik az, amit az egyensúlyelmélet alapján várhatunk, ezt mégis szokatlannak, furcsának és disszonánsnak tartjuk. Dosztojevskij az *Örök férj* c. elbeszélésében éppen erre a hatásra épít, amikor a megcsalt férj, Trubeckoj és a csábító, Velcsanyinov közötti viszonyt állítja az elbeszélés középpontjába. A féltékenységet nem ismerő „örök férj” jellegzetes társas szerep. Trubeckoj nem tud úgy élni, hogy feleségének ne legyen szeretője, s ő különös módon mindegyik szeretőt barátjának tartja, szeretettel csüng rajta. E szerep lényege, hogy betöltőjének önértékelése igen alacsony: „Mert hisz meglehet, sőt egészen biztosan úgy volt, hogy T.-ben óriási hatást tettem rá – éppenséggel óriási és szívderítő hatást, és ilyesmi csakis az ilyen Quasimodóba oltott Schillerrel történhet meg! – így elmélkedik Velcsenyinov visszaemlékezve a Trubeckojékkal töltött évekre. – Százszorta különbnek tartott, mint amilyen vagyok, mert túlságosan ámulatba ejtettem ott filozofikus magányában. Kíváncsi vagyok, hogy voltaképpen mivel ejtettem ámulatba? Bizonyára a mindig tiszta kesztyűmmel, meg azzal, hogy értettem hozzá, hogyan

kell felhúzni. A Quasimodók szeretik az esztétikát, tyú, de szeretik! Némelyik fölöttébb nemes léleknek, kivált, ha az »örök férjek« közé tartozik, a kesztyű untig elég. A többit azután hozzáképzelik, mégpedig ezerszeresen, és akár öltre is mennek az emberért, ha úgy akarja. Milyen nagyra értékeli ő az én csábító eszközeimet! Bizonyára épp a csábításnak ezek az eszközei bűvölték el a legjobban.”¹⁹

Heider elmélete kapcsán láttuk, hogy az egyik ember és a másik ember között létrejövő vonzalom alapja lehet a valamilyen hasonlóság mentén kialakult szeretet, valamint a birtoklás, okozás, aktivitás folytán keletkező odatartozás-érzés. Féltékenység csak akkor keletkezik, ha az utóbbi aktív mozzanat teremtette a kapcsolatot, ebben az esetben ugyanis az „én” veszélyeztetve érzi magát, a pozitív önértékelés alapjait támadja meg a kapcsolatba belépő harmadik. Trubeckoj esetében az alacsony önértékelés eleve lehetetlenné tette ennek a birtokló beállítottságnak a kifejlődését. Alacsony önértékeléssel tartósan együtt élni azonban súlyos belső konfliktust jelent, melyből különböző elvetélt menekülési kísérletek – többek között múltó féltékenységi rohamok – származnak, erre is láthatunk példát Dosztojevszkij elbeszélésében, hiszen Trubeckoj megkísérli Velcsanyinov megölését.

A hasonlóság okozta szereteten alapuló kapcsolat megfelelő szintű önértékelés mellett egyáltalán nem kell hogy féltékeny-Néphez vezessen. A birtokláson alapuló szeretetfelfogás számára Nzokatlan, sőt egyenesen botrányosnak tűnő helyzet keletkezhet ekképpen. Majakovszkij barátnője, Lili Brik őszinte szavakkal számol be arról a kapcsolatrendszeréről, mely féltékenységtől mentesen fűzte össze őt, Majakovszkijt és férjét, Oszip Eriket hosszú éveket át: „Fizikai értelemben többé nem volt közünk Oszjával egymáshoz, úgyhogy a »szerelmi háromszögről« a »szerelmi hármáról« stb. szóló pletykáknak semmi közük ahhoz, ami valójában volt. Szerettem, szeretem és szeretni fonom Oszját, jobban, mintha a fivérem, jobban, mintha a fér-

jem, jobban, mintha a fiam lenne. Ilyen szeretetről semmilyen versben, semmilyen irodalomban nem olvastam még... Ez a szeretet nem akadályozta Vologya iránt érzett szerelmemet. Ellenkezőleg, talán ha nincs Oszja, én is kevésbé szerettem volna Vologyát. Szeretnem kellett Vologyát, ha egyszer Oszja is annyira szerette őt. Oszja azt mondogatta, hogy Vologya az ő számára nem ember, hanem esemény. Vologya sok mindenben átalakította Oszja gondolkodásmódját... és nem találkoztam senkivel, aki olyan hűséges, odaadó barát és elvtárs lett volna, mint ők voltak ketten”.²⁰

Freud a féltékenységet olyan önértékelési zavarként jellemzi, amikor a hiúság maszkja elleplezi a voltaképpen alacsony önértékelést. Szemben a féltékenységet nem ismerő „örök férj” esetével, a féltékeny barát vagy szerelmes birtoklásként fogja föl kapcsolatát, de képtelen azt reálisan szemlélni, a változásokhoz hozzáigazítva folyamatosan karbantartani. A féltékeny partner nem képes önmagát a másik szemszögéből vizsgálni, énje tehát sok tekintetben kora gyermekkori autista maradványokat hordoz. E külsőleg szilárdnak álcázott, bensőleg viszont ingatag én következménye a féltékeny beállítódás, mely önmagát beteljesítő jóslatként szinte kiprovokálja a partnertől a „megcsalást” akkor is, ha esetleg erre a partner eredetileg nem érezne hajlandóságot. Nehéz terápiás problémával állunk ilyenkor szemben, amikor is nagyon nehéz megértetni a féltékeny féllel, hogy a hiba nem a másikban, még csak nem is a kapcsolatban magában, hanem őbenne, önismereti fogyatékoságában van. E tünetcsoport közismert szemléltetését találhatjuk meg Shakespeare Otellójában.

Az összeállítás

Láttuk, hogy az emberek között láthatatlanul lüktető vonzalmak és elutasítások sokféle mozzanattal magyarázhatók. A várható nyereségek és veszteségek aránya, az észlelt hasonlóság, a leendő partnerek különbségeinek összeegyeztethető és kiegészítő volta tűntek a vonzalmak kialakulását döntően meghatározó tényezőknek. Külön-külön vizsgálva ezeket a szempontokat azonban nem juthatunk el a teljes emberig, a kapcsolatban részt vevők személyiségének totalitásáig, márpedig enélkül a kelletténél is szürkébb lesz a kapcsolatokra vonatkozó elméletünk az élet „zöld aranyfájához” képest.

A laboratóriumi vizsgálatokban megtehetjük, hogy egy-egy vonatkozást kiszakítva vizsgáljunk, s előzetesen kialakított hipotéziseink érvényét ezáltal bizonyítsuk, a valóságos kapcsolatokban azonban a vonatkozások szimfonikusán hatnak. Ezért abból kell kiindulnunk, hogy egy-egy ember mi mindent ind kifejezésre juttatni magából, ami a másik számára vonzóan már taszítóan hathat. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az emberek közötti láthatatlan szálak társadalmi és társas térben szövődnek, azaz a leendő partnerek közötti vonzalom létrejötte vagy elmaradása nemcsak azon múlik, hogy a partnerekben mi az, ami vonzalmat ébreszthet, hanem azon is, hogy mit tudnak ebből közölni a másikkal.

Azt, hogy mi kik és mik vagyunk, a közlés befogadása dönti el, s ebből az következik, hogy a közlés befolyásolása révén hamis benyomásokat is közölhetünk önmagunkról, miként mások is megtehetik ezt, ha hozzánk viszonyulnak. A másik

személyben kialakult kép sosem pusztán lenyomata a modellnek, hanem közlési folyamat terméke, melyben a céltudatosan irányított közlések keverednek az akaratlanul is kifejezésre jutó információval. Kapcsolatilag kulturált emberek, vagy akik hivatásszerűen kommunikációval foglalkoznak, de ide kell sorolnunk a hamis benyomáskeltés mestereit, a szélhámosokat is, nagyon is tudatában vannak a közlés és a vonzalomfelkeltés közötti összefüggésnek.

Goffman öt alapszabályban foglalta össze, hogy miként kell eljárnia annak a személynek, aki a másikban el akarja érni annak a bizonyos „kristályosodásnak” a megindulását. Ezek a szabályok különben régóta ismeretesek, a magyar irodalom egyik legnevezetesebb csábítója, Noszty Feri mindegyiküket alkalmazta annak érdekében, hogy elnyerje Tóth Mari szerelmét.

1. Titkolni kell a romantikus vonzalomfelfogással ellentétes, például anyagi érdekből táplálkozó motivációkat. 2. Titkolni kell a személyiség hibáit, torzító negatívumait (pl. Noszty esetében a váltóhamisítást). 3. Minden erővel annak közlésére kell koncentrálni, ami a másikban felkelti és erősíti a személy vonzerejét. 4. A közlés során az eredményt és nem a hozzá vezető – sokszor fáradságos, tövises – utat kell hangsúlyozni. 5. A személy meglévő értékeit a hiányzó értékek elleplezésére kell hangsúlyozni.

E szabályok alkalmazását megkönnyíti, ha tisztában vagyunk a helyzeti tényezők fontosságával. Kelley híres attribúciós elmélete szerint három olyan helyzeti tényező van, amikor a másik személy önkéntelenül is arra kényszerül, hogy a látott személyre nézve személyiségjellegű következtetést vonjon le. 1. Ha azt akarjuk, hogy a másik mint egyedi, különös és eredeti személyiséget érzleljen bennünket, először is arra kell törekednünk, hogy *elüssünk* a hatni kívánt személyben működő „tipizáló előfeltevéstől”. Tóth Mari például úgy látta, hogy a tipikus udvarló nem a szépsége, hanem a pénze miatt pályázik kezére.

Noszty Feri számára a kínálkozó megoldás az volt, hogy az önzetlen, a lányban csakis a szépséget méltányló udvarló szerepében lépjen föl. 2. Fokozza a személyünk iránt ébresztett ügyemet, ha a másik úgy látja, hogy viselkedésünk, cselekvésünk sokféle lehetséges alternatíva közül csak az egyik. Az udvarlást e szabály ismeretében célszerű úgy kezdeni, hogy eleinte másokra fordítjuk a figyelmet, szándékosan mellőzve azt a személyt, akit valójában kiszemeltünk. 3. Nagyon fontos, hogy a másik azt lássa, hogy viselkedésünk tartós, szeszélyes kilengésektől mentes, így ugyanis azt fogja feltételezni, hogy ez valamilyen állandóan ható személyiségvonásunk.

Függetlenül attól, hogy a vonzalmat kovácsoló közlési mozzanatban mennyi a tudatosan irányított teleologikus elem, s mennyi a spontánul kifejezésre jutó információ, a vonzalom kialakulásának alapfeltétele, hogy a másikban valamiféle érdeklődés ébredjen a közlő iránt. Kölcsönös vonzalom esetében természetesen az érdeklődés viszonzásáról beszélhetünk.

A vonzalom kölcsönössége esetén beszélünk összeillésről, ami az érdeklődés viszonzását jelenti, viszont nem jelenti azt, hogy a viszonzott érdeklődés feltétlenül a két fél számára azonos vonatkozás mentén alakuljon ki. A következőkben áttekintjük, hogy milyen vonatkozásokban alakulhat ki egyáltalán érdeklődés két személy között. Egyúttal azt is látni fogjuk, hogy vonatkozástól függően mindig másképpen alakul a személyközi vonzalmat magyarázó egyes elméletek jóslóereje.

I. Leginkább magától értetődő a testi megjelenés érdeklődés-ébresztő szerepe. A másik ember „szépségére” vonatkozó ítéletben finoman elegyedik a társadalmi és a lélektani meghatározó. A „szépség” kulturálisan meghatározott észlelési szabvány, mely felnövekvésünk, a társadalmi életbe való beletanulásunk eredményeként alakul ki bennünk személyes és tömegkommunikációs közlések alapján. A világ bármelyik nagy szépművészeti múzeumában tett látogatás alkalmával meggyőződhetünk arról, hogy a szépnek ítélt emberi arcok milyen hallat-

lanul változatosak. Kultúrkörtől, művelődéstörténeti korszaktól és az egyes kultúrákon és periódusokon belüli társadalmi rétegtől erősen függ, hogy milyen férfit és nőt ítélték az emberek szépnek.

Az uralkodó szépségszabványnak megfelelő arc és test azonban a valóságban korántsem élvez olyan előnyt, mint gondolhatnánk. A tökéletesség különböző okok folytán nyomasztóan hat, s inkább elriaszt, mintsem vonz. Ezért a vonzónak ítélt testi külsővel megáldott emberek valójában azok, akik tökéletessége voltaképpen „csonka”, a szabályos szépségideálhoz képest valamiféle szabálytalansággal terhes. Amit köznapi szóval „szexepilnek” nevezünk, az éppen a szabálytalan szépség. Vonzódásunk ebben az esetben több forrásból táplálkozik. Észlelésünk aktív működés, mely a szabálytalan szépségalakzat láttán óhatatlanul is kiegészíti a látott hibát, s ezáltal hozzátesz a látottakhoz valamit, ami a valóságban nincs ott. Ily módon mintegy létrehozuk magunkban a szépnek tartott látványt, s mintegy saját teremtményként látjuk viszont azt, akit szépnek tartunk, ennél fogva jobban is szeretjük majd. A másik tényező az emlékezettel kapcsolatos. Még a század 20-as éveiben mutatta ki az akkor Berlinben dolgozó szovjet pszichológusnő, Bluma Wulfevna Zejgarnik, hogy a befejezetlen akciókra jobban visszaemlékezünk, mint a befejezettekre. A „csonka tökély” pedig a maga befejezetlenségében éppen ezt az emlékezeti hatást váltja ki bennünk. Harmadsorban a szabványtól való eltérés a maga hibáival szennyezett voltában mintegy „földiesíti” a szépség „égi” ideálját, s ezáltal megkönnyíti a realizálásra tett próbálkozást. E kétféle szépség lélektani hatását csodálatosan sűríti egybe Tiziano allegorikus festménye, az *Égi és földi szerelem*, mely Róma káprázatos reneszánsz palotájában, a Villa Borghesében látható.

Aronson Ben Willermannel és Joanne Floydal együtt végzett egy kísérletet, amely ha nem is a külső vonatkozásában, de alátámasztotta a tökéletesség nyomasztó hatását szemben a

„csonka tökély” vonzerejével. A kísérleti személyek egy közönséges magnetofonfelvételt hallgattak meg, amelyen négy különféle személy hangja szerepelt ingerforrásként: 1. egy majdnem tökéletes személyé; 2. egy majdnem tökéletes személyé, aki csúnya baklövést követ el; 3. egy közepszerű személyé; 4. egy közepszerű személyé, aki ugyancsak elkövetett egy nagy melléfogást ... , A magnófelvétel egy beszélgetést tartalmazott a jelölt (vagyis az említett négy személy valamelyike) és egy riporter között, aki egy sor rendkívül nehéz kérdést tett fel, olyanokat, amilyenek a „Ki mit tud?” vetélkedőn szoktak szerepelni. Az eredmények azt mutatták, hogy a hibát vétő, de kiemelkedő személy tűnt a legvonzóbbnak, a tökéletes, sosem hibázó személy a második helyre került, a közepszerű, de hibát nem vétő személy pedig a harmadikra. A közepszerű és hibázó személyt tartották legkevésbé vonzóknak a kísérleti személyek.²¹

Walster és munkatársai már említett tetszési kísérlete során derült ki, hogy a személyekre vonatkozó szépségítéletek rettenetesen szórnak. Bár a 752 résztvevőt előzetesen három egymástól függetlenül működő megfigyelő „lekódolta” szépség szerint, s ily módon három csoportba sorolták őket („csúnyák”, „átlagosak”, „szépek”), maguk a kísérleti személyek (akik, mint említettük, szerencsére nem voltak tudatában annak, hogy kísérleti bálon udvarolgatnak) besorolástól függetlenül számos tetszésítéletet hívtak elő egymásban. Ez azzal magyarázható, hogy a „szépségszabvány” kulturálisan és társadalmilag kidolgozott egyes elemei szinte mindenkin megtalálhatók, persze különböző mértékben, de ez lehetőséget biztosít a „csonka lokély” elvén alapuló tetszési hatás kiváltására. Az eredmény mégsem tekinthető idillinek, mivel a tetszésítéletek nagyrészt nem voltak kölcsönösek. A szépként kategorizált kísérleti személyek ugyanis igencsak felemelték igény szintjüket, s hiába tetszettek átlagos vagy éppen csúnya partnerüknek, a tetszést nem viszonzták. Másfelől az átlagos vagy csúnya kategóriába esők hiába tetszettek a hasonló kategóriába esők valamelyiké-

nek, tetszésítéleteik a náluk szebbre irányultak. E mesterségesen létrehozott *Szentivánéji álom* tanulságai tehát elég kiábrándítóak voltak.

A helyzet szerencsére korántsem reménytelen, hiszen a külső megjelenés csak egyike a vonzalom vonatkozásainak, s a tetszésítélet sokat változhat az idő függvényében, amit ez a néhány óráig tartó bál nem tudott reprodukálni.

A pszichológiai tényező ott lép be a szépségítélet genezisébe, hogy az emberek nagyon nagy változatosságot mutatnak abban, hogy éppen melyik szabványtól való eltérés az, ami számukra érdeklődésbresztő. Egyszer egy önismereti csoportban végigkérdeztem a részt vevő tíz fiút és tíz lányt, hogy mi mindenre figyelnek föl a másikban, mi minden ébreszt bennük a másik iránt személyi érdeklődést pusztán a testi megjelenés alapján, s a résztvevők számára is meglepetést szerzett a felsorolt testrészek szinte teljes anatómiai katalógusa.

Ezek a szexepíljegyek persze sokszor úgy érvényesülnek, hogy akik tetszésítéleteikben azok hatására döntenek el, hogy a másik tetszik-e nekik vagy sem, többnyire maguk sincsenek az okok tudatában, jóllehet általánosságban tudjuk, hogy mindenkinek van bizonyos „típusa”, szépségeszménye, aki ugyanakkor mások számára tökéletesen közömbös lehet. Fontos szempont, hogy nemcsak pozitív figyelemfelkeltő elemek vannak rajtunk, hanem negatív elemekkel is rendelkezünk. Ezen elemek szerencsétlen összejátszása esetén beszélünk „csúnyságról”, ami azonban éppen az előbb elmondottak figyelembevételével ritka, s akkor igazán tragikus, azaz az illető személy választását zátonyra futtató tényező, ha más vonatkozásokban sem rendelkezik a személy vonzerővel. A csúnyság miatt szenvedők problémája rendszerint önértékelési zavarra vezethető vissza, mely a kapcsolatra való alkalmasság fejlődési menetében bekövetkezett zavarban gyökerezik. Ilyen esetben a gyermekkori kötődéseitől valójában elszakadni képtelen személy kudarckereső stratégiát alkalmaz, melynek során az irreá-

lisan magas igényszint következtében szinte biztosan számíthat az elutasításokra. A kudarcok tehát inkább létrehozzák, mintsem tükrözik a csúnyaságot, hiszen mint a korábbiak során láttuk, mindenkiben van lehetőség a társas vonzalom ébresztésére, nincs „totálisan” visszariasztó személy.

II. A benyomáskeltés szabályait ismertetve felhívtuk a figyelmet arra, hogy a többségtől elütő, azaz egyedinek tűnő, láthatóan alternatívák között választó, azaz saját akaratából cselekvő és ismétlődően azonos módon viselkedő személyt mint személyiséget fogják mások észlelni. Többnyire azonban csak kiemelkedő tettek, teljesítmények esetében mondjuk valakiről, hogy „személyiség”, hiszen a mindennapi életben magától értődőnek tartjuk mindenki esetében azt, hogy egyedi, autonóm, és következetes módon képes viselkedni. A mindennapi életben tehát rejtetten eleve feltételezzük, hogy a másik ember személyiség, s számunkra csak az a kérdés, hogy milyen személyiségvonásai vannak, milyen típusú emberről van szó.

Több ezer szó áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy valakit mint egyedi lényt jellemezzünk és leírassunk. A magyar nyelv szavait még nem vizsgálta meg senki ebből a szempontból, de azt tudjuk, hogy az angol nyelvben például mintegy 18 000 szóból áll ez a készlet. (E szavak egy része csupán leíró jellegű, másik része csupán értékelő jellegű, harmadik része pedig egyszerre leíró és értékelő. A leíró jellegű szavakat a pontos és megbízható jellemzés esetében használjuk (pl. körözéskor kiadott jellemzésekben, tanúvallomások esetén stb.), az egyszerre leíró és értékelő szavakat főként a mindennapi és művészi kommunikáció során alkalmazzuk, míg a tisztán értékelő szavakat (pl. „nagyszerű”, „rossz”, „hasznavehetetlen”, „hasznos”) akkor használjuk, ha valójában alig van konkrét ismeretünk a másik emberről, illetve a helyzet csupán ilyen globális értékelő kategóriák használatát teszi lehetővé.

Mivel az életben a személyiségtől konzisztenciát várunk el, azaz feltételezzük, hogy az egyes személyiségvonások nem mon-

danak ellent egymásnak, hanem szervesen kiegészítik és feltételezik egymást, a kelleténél is erősebben hajlamosak vagyunk egységképzésre. Eleve nehezen viseljük el azt az ellentmondást, hogy egyes személyeknek egyszerre lehetnek jó és rossz személyiségvonásai. Ezen viszonylag könnyen segíthetünk, hiszen a rendelkezésünkre álló több ezer szó között bőven vannak olyanok, amelyek egy s ugyanazon személyiségvonásra utalnak, ám egyik esetben pozitívan értékelve, a másik esetben negatívan minősítve azt. (Pl. ha valaki nem szívesen ad ki fölöslegesen pénzt, mondhatjuk azt is, hogy „takarékos”, de azt is, hogy „zsugori”). Azt is nehezen viseljük el, ha valakiben olyan személyiségvonásokat látunk, amelyeket logikai, etikai vagy pusztán neveltetési alapon össze nem illőnek látunk. Ilyenkor a mindenkori interakció céljainak megfelelően önkényesen válogatunk a személyiségvonások között, kiiktatva, jelentőségében lebecsülve, áthangszerelve a kialakult képbe be nem illő személyiségvonást.

Amikor a személyiségvonások, illetve a személyiségtípusok okozta érdeklődésről beszélünk, akkor tehát sosem felejthetjük el, hogy a köznapi személyiségészlelés érvényesség és megbízhatóság tekintetében messze távol áll a tudományostól, hiszen sok tekintetben a kikényszerített ellentmondás-mentesség jellemzi a köznapi személyiségképeket, ami a valóságos személyiségre éppen nem jellemző.

Ráadásul a másik ember személyiségére vonatkozó információk észlelése, kiértékelése és emlékezetbe vésése távolról sem mindig tudatos folyamatok eredménye, hiszen hogy milyen személyiséget utasítunk el, azt többnyire életünk korai, a tudattalanba merült élményei szabják meg, anélkül persze, hogy ennek a meghatározottságnak tudatában lennénk. Ezzel magyarázható, hogy a személyek iránt létrejövő ellenszenvaink és rokonszenvaink működése az élet során kevésbé változó, a tanulás számára nemigen hozzáférhető. Bizonyos típusos hibáktól egész életünk során nem tudunk megszabadulni, újra és

újra elkövetjük azokat, mivel nem tudjuk, hogy voltaképpen miért is ítélünk egy-egy személyiségvonást „rokonszenvesnek” vagy „ellenszenvesnek”.

Ez már azért is nagy baj, mivel a kapcsolat leendő sorsát illetően a személyiségváltozóknak feltehetően nagyon nagy szerep jut, hiszen igen korán kialakult, időben tartós, lassú változást mutató tulajdonságokról van szó, amelyek szerencsés egymásra találása az együttélést jelentősen megkönnyítheti. A helyzet persze nem úgy áll, hogy mielőtt kapcsolatra vállalkoznánk, elmegyünk a pszichológushoz, aki megmondja nekünk, hogy „milyenek vagyunk”, és „milyen emberre van szükségünk”.

A személyiségről pszichológiai eszközökkel nyert kép megértéséhez először is pszichológiai felkészültség kellene, melynek birtokában egyúttal azt is tudnánk, hogy a pszichológia nem egységes abban, hogy voltaképpen mi a személyiség, hogyan kell mérni, és mi a mérés eredményének az érvényessége és megbízhatósága.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy a pszichológiai személyiségmérés típusokkal dolgozik, melyek a maguk tisztaságában a valóságos személyiségek esetében ritkán találhatók meg 100%-os tisztaságban. Másodsorban a pszichológiai célból létrehozott személyiségkonstrukciók nem a mindennapi életben előadódó természetes szituációk követelményeit veszik figyelembe, hanem a gyógyítás, a pályaalkalmasság vagy valamilyen elméleti jellegű feladat megoldása érdekében alakultak ki. Ennélfogva maguk is áldozatai a kikényszerített következetesség és ellentmondás-mentesség elvárásának – csak persze tudományos szinten -, éppúgy, mint a köznapilag használatos „implicit”, tudatunkban lévő naiv személyiségelméletek. Bármilyen elmélettel igyekezzünk is az egyes emberek személyiségét egyedi módon jellemezni, e próbálkozások hátulütője abban nyilvánul meg, hogy képtelenek figyelembe venni a személyiséghez kiküszöbölhetetlenül hozzátartozó „meglepetés-

tényező”, más szóval szabadságfokot, melynek hiányában nem tudnánk alkalmazkodni az élet váratlan és új helyzeteihez.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a modern, individualizálódott társadalomban élvén az embereknek egyáltalán nincs is személyiségük, s ekképpen minden személyiségre vonatkozó állítás – legyen az tudományos vagy köznapi nyelven megfogalmazva – eleve hamis. Pusztán arra gondolunk, hogy amikor másokat jellemzünk, akkor nagyon óvatosan kell bánunk szavainkkal, hiszen azok mindig valami olyant igyekeznek meghatározni, ami lényegénél fogva meghatározatlan, illetve meghatározottsága mindig csak viszonylagos. Ezért, mielőtt a másik megismerését tűzzük ki célul, s a másik személyiségéről próbálunk információkat szerezni, fontosabb, hogy önmagunkkal legyünk tisztában. Tartozzunk a tesztek és a klinikai diagnosztikus nyelvén megfogalmazott személyiség típusok bármelyikébe, osztályozzanak bennünket társaink X.-nek vagy Y.-nak, elsősorban saját magunknak kell tudnunk, hogy mire vagyunk képesek, mire vállalkozhatunk és mire nem, mit miért csinálunk. Az ily módon felhalmozódó – s sohasem lezáruló – önismeret tesz bennünket alkalmassá a másik megismerésére.

E megszorítások előrebocsátásával mondhatjuk, hogy a személyiségvonások tekintetében az összeillés akkor várható, ha a szóban forgó személyiségvonások kiegészítik egymást, illetve nem oltják ki egymást. Ez persze függ attól, hogy milyen kapcsolat kiépítésére kerül sor, hiszen a személyiségvonások száma és jellege erősen változik attól függően, hogy milyen szükségletek kielégítése végett keletkező és milyen időtartamra szánt kapcsolatról van szó.

Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a vonzalom születését követő kapcsolat nemcsak feltételezi a személyiségvonások mentén jelentkező összeillést, hanem egyben létre is hozza azt, hiszen a kapcsolatban a partnerek csiszolják egymást, s nagymértékben hasonulnak, idomulnak egymáshoz. A személyiségfejlődés a társas kapcsolatokra való alkalmasság fejlődé-

sének függvényében alakul. A gyermeki irrealizmustól a felnőtt realizmusáig tartó fejlődési sor egyfelől a tárgyi-instrumentális világhoz való realista viszonyulás, másfelől pedig a társas-személyi világ reális befogadása felé tartó folyamatként jellemezhető. Freud szerint felnőtt ember az, aki dolgozni és szeretni képes. Következésképpen olyan tipológiát alkothatunk, melynek során azt vesszük figyelembe, hogy ki milyen tekintetben nőtt föl, s milyen típusban számíthat megfelelő társra. A tipológia egyes vonásai, az extravertió-introvertió vagy a teljesítménymotiváció magas, illetve alacsony foka önmagukban nem értékjelzők, s kombinációik sem feltétlen jók vagy rosszak, pusztán az állapítható meg, hogy funkcionálisan kedvező vagy kedvezőtlen prognózisra adnak-e lehetőséget.

Vannak olyanok, akik mind a szeretet, mind a munka vonatkozásában felnőttnek tekinthetők. Az ő esetükben a hasonló személyiségstruktúra az összeillés záloga. Érzelmi stabilitás, extravertió, az ügyek vitelére és bonyolítására való képesség érzése, erős teljesítménymotiváció jellemzi a kapcsolat mindkét tagját. Másfelől vannak olyanok, akik szeretni nem, de dolgozni képesek. Érzelmi szegénység, introvertió, tárgyi hozzáértés, erős teljesítménymotiváció jellemzi ezeket a személyeket, akik „kapcsolati vakságban” szenvedve voltaképpen bárkihez képesek csapódni, de pszichológiailag leginkább azokhoz illenek, akik éppen ellenkezőleg, dolgozni nem, de szeretni képesek. Ezek érzelmileg stabil, extravertált, önálló és teljesítménymotivációt nem érző személyek. Ez a típus egyébként saját típusán kívül mindegyik típushoz jól illeszkedik. Végül a negyedik típus a legszerencsétlenebb, ahol mind a személyi, mind a tárgyi realizmus kifejeletlen. Ezek a személyek érzelmileg instabilak, introvertáltak, teljesítménymotivációjuk éppúgy hiányzik, mint az ügyek vitelére érzett képességük. Egymáshoz egyáltalán nem illenek, hiszen mind személyi, mind tárgyi tekintetben gyámolításra szorulnak.

III. A személyiségtípusok tekintetében jelentkező összeillés

csak akkor válik meghatározóvá, ha a vonzalom kialakulása viszonylag szabad társadalmi mezőben történik, hiányoznak a választást erősen behatároló társadalmi korlátok. A társadalmi meghatározók szerepe a vonzalmak kialakulásában a társadalmi viszonyok változásával fokról fokra gyengült, de ma sem tűnt el egészen. Júlia így sóhajtott föl, amikor megtudta, hogy Rómeó családjával ellenséges család gyermeke:

Csak neved ellenségem, nem magad.
 S te önmagad vagy s nem Montague.
 Mi Montague? Se kéz, se láb, se kar,
 Se arc, se test. Ó válassz más nevet!
 Eh, mi a név? Mit rózsának hívunk,
 Bárhogy nevezzük, éppoly illatos.
 Ha Rómeót nem hívják Rómeónak,
 Szakasztott oly tökéletes marad
 Akármilyen néven... Dobd el hát neved!
 És egy élettelen szóért cserébe -
 Tiéd az életem!^{2*}

Amit Júlia „élettelen szónak” nevez, az voltaképpen a vonzalmak pszichológiai potenciálját behatároló társadalmi szempont. Hosszú individualizációs fejlődés eredménye volt, hogy a válogató jellegű beállítódás egyáltalán megjelenhessen a társadalomban mint a szerelem és az azt követő házasság alapja. Rómeó és Júlia vonzalma társadalmilag homogén térben született, hiszen mindketten azonos rendhez tartoztak, s csak a renden belüli antagonizmusok gördítettek akadályokat szerelmük elé. A rendi társadalom méhéből előbúvó osztálytársadalom újratermelte az „élettelen szó” társadalmi jellegű hatalma, valamint az eleven „kéz, láb, kar, arc, test” pszichológiai varázsa közötti ellentmondást, ámde merőben más formában, hiszen az osztályfelépítésű társadalmak struktúrája már lehetővé

tette az egyéni mobilitást, az alsóbb osztályokból a felsőbb osztályokba való bejutást.

Ezáltal a vonzalmak és kapcsolatok társadalmi meghatározójának érvénye nem csupán az azonos származásúak közötti kapcsolatok konfliktusos vagy harmonikus bonyolódására terjed ki, hanem fontos ösztönző erővé vált az egyén számára, a társadalmi mobilitás esélyét tartogatva számára. Nem véletlen, hogy a XIX. század európai irodalmának vezető témája a különböző osztályhátterű szerelmesek között szövődő viszonyok hol tragikus, hol komikus, de mindig drámai alakulása. A sok kínálkozó példa közül elegendő, ha itt most csak Julién Sorel szerelmi tragédiájára utalunk, mely egyben társadalmi mobilitásának tragédiája is.

A társadalmi struktúrában való egyéni helyváltoztatás lehetőségének megjelenése hihetetlen erejű pszichológiai ösztönzést hozott létre az emberekben, mely persze korántsem csak a házastárs- és barátválasztásban, hanem a munka és az alkotás világában is kifejezésre jutott. A felfelé jutás lehetősége ily módon természetesen magába foglalta társadalmilag, hogy a struktúra hátrányosabb pozícióiba is vissza lehetett zuhanni, ami a „rég” és „új” uralkodó osztályok között megjelenő konfliktust és ezen belül a tagjaik között szövődő vonzalmak és kapcsolatok drámai történéseinek lehetőségét is magával hozta. Noszty Feri és Tóth Mari pszichológiaiilag már érintett esete mögött ez az objektív társadalmi ellentmondás húzódik meg.

A vonzalmak kialakulásának lehetőségét a társadalmi közelség teremti meg, hiszen a hasonló társadalmi hovatartozásúak között valószínűbb volt az érintkezés, objektíve könnyebb volt egymással megismerkedniük, és a pszichológiai érdeklődést kovácsoló sajátosságaikat kifejezésre juttatniuk. Mind a házastársi, mind a barátválasztási statisztikák azt mutatják, hogy a társadalmi hasonlóság kényszerítő erővel jelentkezik: „hasonló u hasonlóknak örvend”. Amennyiben eltérés mutatkozik, akkor

az a házastársi kapcsolatokban mutatható ki, amennyiben a férfi magasabb társadalmi státusa nem zárja ki a nő alacsonyabb társadalmi státusát.

E szociológiai szabályszerűség háttérben kiütköző s ennélfogva informatív erejű szabálytalanságok is megfigyelhetők, amikor is újra előtérbe kerül a személytelen társadalmi meghatározó és a személyes pszichológiai vonzalomkeltő szempontok ütközése, drámai konfliktusa. Lawrence regénye, a *Lady Chatterley szeretője* nemcsak a viszony erotikus részleteinek ecsetelése miatt keltett ma már nehezen érthető közfelháborodást a század első harmadának angol társadalmában, hanem azért is, mert egy magas társadalmi státusú *nő* és egy alacsony társadalmi státusú *férfi* szerelmi viszonyáról szólt, ami szabálytalanságával szociológiailag rítt ki a kor uralkodó viszonytípusainak rendszeréből. A magas társadalmi státusú férfi és az alacsony társadalmi státusú nő közötti viszony kevésbé tűnik informatívnak. Az ábrándos giccs (mind például Szomaházy István történetei a vezérigazgató és a gépírólány szerelméről) csak akkor küszöbölhető ki, ha előtérbe kerülnek a kiszolgáltatottság, a megalázás, a letiprás mozzanatai (pl. Dosztojevszkij *Szelíd teremtés* c. elbeszélésében).

Egy társadalmat sosem jellemezhetünk csupán a társadalmi struktúra mentén létesülő viszonyokkal. Azokkal hol párhuzamosan, hol keresztbe metszőleg etnikai, vallási, politikai, regionális és nemzeti-nemzetiségi viszonyokat találunk, amelyek minden esetben színezik a létesülő személyközi viszonyokat, közrejátszva a társadalomlélektani távolságérzet, illetve közelségérzet kialakulásában az emberek között. E személytelen meghatározóktól hosszú út vezet a személyes megismerésig, melyet előítéletek, szterotípiák, beállítódások nehezítenek, sok-sok akadályt gördítve azok elé, akik emberi-személyiségbeli teljességükben kívánnak feltárulkozni és kapcsolatot létesíteni.

Ember voltunk, személyiségünk látható és láthatatlan jegyei jelként funkcionálva, kommunikációs úton jutnak a többiek

tudomására. Az ember nem tud nem kommunikálni, következésképpen a kommunikáció társadalmilag kimunkált kódjai szerint alakul akarva-akaratlanul a rólunk szerzett benyomás. Lényünk pszichológiai és szociológiai meghatározói a kommunikációban egységesen kerülnek közvetítésre, s csak kivételes személyi kisugárzás esetében várható, hogy pszichológiai sajátosságaink átsütnek a szociológiai meghatározókon. A közlési kódok és konvenciók ugyanis nemcsak kultúráként, hanem egy-egy adott kultúrán belül rétegenként is változnak, ezért törvényszerű, hogy a másik előbb szerez tudomást arról, hogy milyen társadalmi-kulturális réteghez tartozunk, s csak később derül ki, hogy milyen a személyiségünk. Minél demokratikusabb a társadalom, annál demokratikusabb kultúrával rendelkezik, ami adott esetben azt jelenti, hogy a személyközi vonzalmak keletkezésében fokozódik a személyi érdeklődést kiváltó jegyek jelentősége, s csökken a személytelen, társadalmi hovatartozást jelző jegyek korlátozó-terelő hatalma.

IV. A látható külső, a láthatatlan belső s a kettőt egységbe foglaló társadalmi meghatározottság a vonzalom kiinduló feltételeit képezi. A vonzalom kialakulásának folyamatában a személyek szükségleteinek, érdekeinek, értékeinek, beállítottságainak és nézeteinek jut döntő szerep.

A haszonelvű kapcsolatok érdekegyezésen alapulnak, amikor a vonzalom pusztán utólagos indoklása, ideológiája a kapcsolatnak, de valójában nem előfeltétel, sőt sokszor még kísérőjelenségként sem lép föl. A szükségletek kölcsönös kielégítésén alapuló kapcsolatok már inkább feltételezik a vonzalmat, különösen, ha olyan szükségletekről van szó – pl. szexuális, társas, érzelmi szükségletek esetében -, amelyek kielégítéséhez szervesen hozzátartozik a másik személyiségének ismerete, a viszonzottság tudata. Itt feltétlenül érvényesülnek a csereelméleti megfontolások, a vonzalom ébredéséhez hozzátartozik a szükségletkielégítésre vonatkozó pozitív valószínűségi ítélet.

Az értékek, beállítódások, nézetek észlelése során akkor vár-

ható vonzalomébredés, ha a hasonlóság dominál. Ezeket a tudáselemeket – mint arra a hízelgés kapcsán rámutattunk - javarészt társas hatások eredményeként sajátítjuk el, s bizonyosságuk mellett a fő érv, hogy mások is hasonlóképpen vélekednek. Következésképpen a hasonló értékek, beállítódások és nézetek megerősítenek bennünket saját tudásunk helyességében, eloszlatják bizonytalanságérzésünket, s ezt vonzalommal, pozitív érzéssel viszonzozzuk. Jellemerő és személyi autonómia jele, ha a különböző értékek és nézetek ellenére vonzódunk másokhoz. Ez esetben azonban nem kizárt, hogy más, esetleg számunkra sem tisztázott, nem tudatos motívum hatására ébred bennünk vonzalom a sajátunktól eltérő, netán ellentétes érték, nézet hangoztatójával, képviselőjével szemben.

V. Végül vonzalom ébresztője lehet, ha a másikban sorstársat, a sajátunkéval megegyező életút bejáróját látjuk. Hankiss Ágnes „én-ontológiának” nevezi azt a személy által rekonstruált élettörténetet, mely nem annyira a személy életének igaz krónikája, mint inkább annak sajátosan színezett, satírozott, a mindenkori jelen szükségleteihez igazított változata. Ennek a konstruált élettörténetnek hangsúlyos szakasza a gyermekkorról kialakított kép. Az önmaguk gyermekkorát „boldogtalanként” számon tartó személyek szívesen magukra ismernek a másik hasonlóan kiszínezett históriáiban, míg a „boldog” gyermekkorra emlékezők tekintete a jelenre és a belátható jövőre irányul. A perspektívák rokonsága komoly vonzalomébresztő tényező lehet, akár az önsajnálók, akár az önmagukkal elégedettek találhatnak egymásra.

Az iménti öt szempont felsorolásának lényege, hogy a személyi összeállítás minden esetben létrejön, ha a partnerek legalább egy szempont tekintetében érdeklődést ébresztenek egymásban, de a szempontoknak nem feltétlenül kell egybeesniük. Hogy melyik vonzalomból lesz kapcsolat, s melyik hullámvába, az attól függ, hogy hány szempont mentén jön létre kölcsönös figyelemébredés, s mely szempontok lesznek azok. Fon-

tos még figyelembe venni azt is, hogy e szempontok nemcsak pozitív értelemben hathatnak, hanem negatív, azaz taszító erejük is van. Vagyis minden emberben vannak a felsorolt vonatkozások mentén pozitív, figyelemébresztő jegyek, s egyúttal negatív, averziót, elutasítást keltő jegyek is. Az már viselkedéstechnikai probléma, hogy megismerkedéskor a pozitív jegyeket hangsúlyozzuk, és a negatív jegyeket lehetőleg leplezzük.

Amikor titkokról beszélünk, voltaképpen a szóba jöhető negatív jegyek léteire gondolunk, melyek jelentőségének felmérése, kommunikálásuk meggátlása, illetve időzített kifejezésre juttatása önismeretünk próbája. A *stigmák* társadalmilag kidolgozott negatív jegyek, amelyek közül egyesek láthatók pl. a nyomorékság -, mások láthatatlanok, pl. az alkoholizmus, az elmebetegség vagy a szexuális devianciák. A stigmák kiderülése többnyire megghiúsítja a vonzalom kialakulását, vagy ha nem, akkor a szánalom vagy az altruizmus érzéseivel vegyítik. A közös stigmával rendelkezők között a sorsközösség közvetítésével jön létre vonzalom. Bármelyik eset is forogjon fenn, mindenképpen kényszerpályáról van szó, ami lehetetlenné teszi a választást, a kölcsönösség és a válogató beállítódás szabad játékának pszichológiai érvényesülését.

Az intimitás

A vonzalom kölcsönössége, az összeillések finom szálainak kibomlása a kapcsolatban részt vevő személyek közötti határok fellazulását, már-már egybemosódását hozza magával. Montaigne, aki birtoka fölé magasodó lakótornyában élve önmaga megfigyelésének, gondolatai lejegyzésének szentelte egész életét, a korán elveszített barátot, La Boetie-t siratva pszichológiailag plasztikus képet festett az intim kapcsolat belső áramáról: „Saját akaratom megsemmisült benne, elmerült és beleveszett az övébe. Barátom akarata pedig elmerült az enyémben, eggyé lett velem, egy kívánság, egyazon ösztönzés parancsára. De a valóságban is eggyé vált és egymásba veszett, az egyiknek sem hagyva, ami csak az övé vagy az enyém.”²³ Tévednénk azonban, ha arra gondolnánk, hogy a barátságban, a szerelemben vagy házasságban létrejövő intim összekapcsolódás teljes és maradéktalan odaadás. Az autonómia elolvadása, a teljes alárendelődés, ha kölcsönös, akkor megsokszorozza a gyámoltalanságot, és szigetre száműzi a résztvevőket, ahonnan nyugtalanul tekintenek ki a társas élet zavarosnak tűnő vizeire, míg tartalékaikat felélvén a vonzódásnak már csak az emléke tartja őket össze. Ha pedig egyoldalú az odaadás, a fölénybe kerülő nehezen állhatja meg a csábítást, hogy hatalmával visszaéljen, és az alárendelődő sanyargató zsarnokává, az élethez vezető köldökzsinór elmetszőjévé váljon. Simmel gyönyörű hasonlattal világítja meg a mindig megújulni képes odaadást, mely nemcsak megteremti, hanem szüntelen újraszüli az intimitást: „Veszély nélkül csak azok az emberek képesek önmaguk *teljes*

odaadására, akik egyáltalán nem *képesek* teljesen odaadni magukat, mivel lelki gazdagságuk az állandó továbbfejlődésben rejlik, amelynek révén minden odaadást egyben új kincsek követnek; ezek az emberek kimeríthetetlenül sok látens lelki birtokkal rendelkeznek, s ezt ezért éppannyira nem tudnák egyetlen alkalommal megnyilvánítani és átadni, mint ahogyan a fa évenként termő gyümölcsei feleslegessé teszik az előző évi termést.”²⁴

Mint a vonzalmat lehetővé tevő társadalmi és pszichológiai előfeltételek, az intimitás megjelenése is történelmi erők műve, a közösségi társadalom magánszférát és nyilvános szférát egybemosó viszonyainak átalakulására vezethető vissza, amikor is a mindennapi élet színterére autonóm egyének léptek, akik már nemcsak szerelmesek tudtak lenni, hanem szeretni is képesek voltak. És mint a bevezető fejezetekben írtuk, az intimitás is kettős értelemben történelmi kategória, hiszen az egyedfejlődés során fel kell készülni arra, hogy lesz valaki más, akire *társként* találunk, akit választunk, és aki választ bennünket.

A család intim légköre, az intimitás újratermelődésének meg tapasztalása modellként ég bele a személybe, aki felnövekedvén c modell sugallatának fog engedelmeskedni. Amilyen mértékben csonkul vagy hiányzik az intim családi szféra, olyan mértékben marad kielégületlen, mohó és társtalan az egyén, még ha többzernyien is veszik körül. Kapcsolatai lesznek, de nem fog tudni kapcsolódni.

A társadalmi viszonyok modernizálódása egyáltalán nem biztosítja automatikusan az intim életet, csupán a lehetőséget adja meg, mely korábban nem létezett, de e lehetőség valóra váltása az egyén feladata.

Az intimitás lélektana megérthetetlen a *titok* megvilágítása nélkül. „A titok a valóság negatív vagy pozitív eszközök révén történő elrejtése, az emberiség egyik legnagyobb vívmánya: a gyermeki állapottal szemben, amelyben minden elképzelést azonnal kimondanak, minden vállalkozást az összes ember

szeme előtt hajtanak végre, a titok az élet hatalmas mértékű kiszélesítését teszi lehetővé, hiszen számos tartalma teljes nyilvánosság mellett egyszerűen fel sem merült volna. A titok úgy szólván egy második világot hoz létre a látható mellett, s a lehető legerőteljesebben befolyásolja az utóbbit.²⁵ Az intimitás voltaképpen e második világba való bebocsáttatás, mely sokszor örvénylő, kízó, szenvedést okozó tudást eredményez, de ami nélkül nincs odaadás, nem jön létre intimitás.

A titok persze kileshető, az ily módon keletkező tudás azonban értéktelen vagy feszélyező, valójában a tolvaj érezheti ezt, amikor ismeretlen lakásokban fosztogat. Másfelől vannak jellegzetes társadalmi szerepek, melyek birtokosai tevékenységük-nél fogva, hivatásból titkok tudói, ez sem eredményez intimítást, hiszen egyoldalú, mondhatni „komornyiktudás”. A titok ugyanis a személy számára lehetőség, melynek feltárása, leleplezése cselekvés, a feltárulkozás és odaadás megnyilvánulása. A titok *jog*, mely nélkül az egyik embert a másiktól elválasztó lélektani távolság összezsugorodna, az intim közlés lehetősége megszűnne.

Többféle titok van, egyesek felszíniek, pusztán mindennapi létünk reprodukálásának technikájára vonatkoznak, de már ezeknek a titkoknak a sérelme is kikezdi az individualitást, megalázza az embert mint személyiséget. Ezért érezzük annyira elviselhetetlennek a mindennapi életet minden ízében és porciájában lebéklyózó intézményeket, a kaszányát, az elme-gyógyintézetet vagy a börtönt. A titoktalanság masszává gyömöszöli ezeknek az intézményeknek a lakóit, kiölve belőlük a szemérmét és tartózkodást. Hosszú azoknak a szomorú irodalmi alkotásoknak a sora, melyek ennek az állapotnak az el-állatiasító hatásáról tanúskodnak. A magyar irodalomban e sor elején Kuncz Aladár *Fekete kolostora*, áll, a világirodalomban Borowski auschwitzti elbeszélései a legdermesztőbbek.

A titkok második típusa a személyiség „műhelytitkait” képezi, amelyek az egyéniség, az egyediség, a mással összetéveszt-

hetetlenség vélelmének felkeltése mögött lapulnak. E velejükig pszichológiai titkokat Goffman „stratégiai” titkoknak nevezi, melyek viselkedésünk rejtett rugóit, céljainkat, ambícióinkat, értékeinket rejtik el a többiek elől, csak azt mutatva meg, amit egy-egy adott helyzetben éppen célszerűnek tartunk.

Végül a harmadik titoktípus a „sötét titkok” gyűjtőfogalma. Ezeket áruljuk el a legkevésbé, mivel kiderülésük azzal fenyegethet, hogy porig omol az a kép, amit önmagunkról másokban felépítettünk. A sötét titkok sokszor önmagunk számára sem tudatosak, kiszorulnak tudatunkból, mivel bevallásuk még önmagunk számára is fájó és kínzó érzést jelentene. A stigmák - melyekre korábban utaltunk - a sötét titkok társadalmilag kitermelt változatai s egyben az általuk jelzett állapotból való egészséges kimenekülés torlaszai. Más sötét titkok életünk során halmozódnak fel, bűnök, szégyenteli kudarcok, társadalmilag jóváhagyott, általunk is elfogadott értékeket tagadó vágyak, tettek, gondolatok mardosó emlékei.

A titok világa pozitív abban az értelemben, hogy megkülönböztet és individualizál, de negatív is egyben, mivel a titok bírása mindig teher, feszültség, kimondásra váró közlemény. Midasz phrügiai király görög mítosza a titok által kiváltott lelki feszültség és az így keletkezett kommunikációs kényszer ma is érvényes képlete. Midasz Apollón isten rovására döntött egy zenei versenyen, s a sértett isten büntetésből szárfülekert növesztett neki. A király süveget húzott magára, hogy senki se lássa szégyenét. Egyedül borbélyja ismerte titkát, aki nem tudta azt magában tartani, kiment a mezőre, ásott egy lyukat, melybe belesuttogta: „Midasznak szárfülei vannak.” A közeli nádas azonban meghallotta e szavakat, s amikor szél fűjt, mindig azokat suttogta. A katolikus egyház jó lélektani érzékkel vezette be a gyónás intézményét, mely a titok kínos terhétől való megszabadulásra szolgált. A modern pszichoterápia is ismeri a kimondott titok gyógyító erejét.

Az intimitás közös titkok temetője, s ezáltal magasfeszült-

ségű információs tér jön létre a felek között, alapját képezve a közös tér, a közös idő kihasználásának a társadalom által szabott téri és idői dimenziókból. Amíg a közös megegyezéssel történő válások gyakorlata nem intézményesült, a válási tárgyalások egyik legelkeserítőbb kísérője volt, amikor az elhidegült és válni készülő felek egymás különböző mélységű titkait teregették ki a jelenlévők döbbenetére, akik közül egyesek az ilyen tárgyalások rendszeres látogatói voltak, alantas szórakozást lelven a hallottakban.

Az intimitás megteremtése sosem egyszeri művelet, s majd a kapcsolatról szóló fejezetben szólunk azokról a feltételekről, amelyek e „dúsan termő fa” rendszeres termését lehetővé teszik.

Az ambivalencia

Gyűlölök és szeretek, / Kérded tán, miért teszem én ezt. /
Nem tudom, érzem csak: / szerteszakít ez a kín.²⁶

Catullus e két soránál tömörebben aligha lehet elmondani az ambivalens érzés lényegét. Modernsége azonban megtévesztő. Az ókor városias költészete ugyan pontosan érzékelteti a kapcsolatképzés pszichológiájának a mai viszonyokkal analóg tényezőjét, de az ókori szerelemben születő ambivalencia igazi oka a másik viselkedése. Az ókor szeretőiből és barátaiból hiányzik az ambivalencia belső tartaléka. E belső tartalék lényege, hogy kibékíthetetlen ellentmondásba kerül a vonzalom alapját képező vágy közelítő parancsa, valamint a pszichológiai gáttá alakult, belsővé vált etikából táplálkozó büntudat távolságtartó, menekítő gesztusa.

Miként az ókor nagyvárosai rommá váltak, és a föld alá kerültek, hogy helyükön sokkal kisebb, fülledt városkák nőjenek, az ókor extenzív kapcsolati kultúrája is megsemmisült, helyét a kereszténység által „egyenirányított”, depszichologizált, egyértelműen etikailag orientált kapcsolatok vették át. Az ókor kapcsolataiban virágozhatott ambivalencia, de a valódi okok mindenestül a nagyvárosi szociálpszichológiai viszonyokban, a városi polgár mohóságában, csapodárságában, kínzó és kínzattatásban örömét lelő pszichológiai valójában keresendők. De maga az ókori kultúra is engedékenyebb volt a kétértelműségek nyílt kifejeződésével szemben, mint a középkor vagy újkor európai kultúrája. Freud az álmok sűrítéses, nyelv-

ven inneni differenciálatlan nyelvét elemezve figyelmeztetett arra, hogy az álmokban az ellentétes érzelmi jelentések egységben jelentkeznek. Az ókori nyelvek Freud megfigyelése szerint ugyancsak rendelkeztek ezzel a sajátossággal, az *altus* szó például egyszerre jelent magast és mélyet, a *hospes* barátot, a *hostis* ellenséget jelent.

E természetes, az emberek közötti kapcsolatokban szabadon megjelenő ambivalenciát a bibliai hagyományokból táplálkozó, szigorú keresztény erkölcs az ember bensőjébe száműzte azzal, hogy tiltani rendelte éppen azt, amit az emberek korábban a legtermészetesebbnek és legmegengedhetőbbnek tartottak: az egymásra irányuló vágyak kifejezésre juttatását és kiélését.

A komor bibliai tilalmak légkörében felnövekvő emberben a korábbi pszichológiai realitások nagy része irrealitássá lett, s az elfojtások, tilalmak, félelmek, szorongások alapján egy új társas valóságérzet keletkezett, amely minden kapcsolatra a bűn árnyékát vetette, hiszen a legártalmatlanabb ránézés vagy érintés is gyanús lehetett, hátha az elfojtott, irreálisnak és infantilisnak nyilvánított tartomány üzent ezáltal. A modern ambivalencia alapja ez az etikai ihletésű bensővé vált kettősség, a korlátlanul érvényesülni kívánó vágy s a nyomban felmerülő gátlás közötti konfliktus, melynek ősi mintái a családban, a gyermeket övező szerepkonstellációban alakulnak ki. Legnyilvánvalóbban a már említett Ödipusz-komplexus tartalmazza e bensővé vált ambivalencia csíráit, de a zsidó-keresztény értékrendnek engedelmeskedő családban voltaképpen nincs olyan kapcsolat, mely ne mutatná az érzelmi ellentmondás valamilyen jelét. A szülők féltékenysége, gyermekeikhez való egyenlőtlen viszonya, a testvérek versengése egymással, a szüntelen keletkező feszültségek kibeszélésére való képtelenség, a patológikus tünetekbe való menekülés, amit csak akkor lehet vállalni, ha az testi eredetűnek tűnik, együttesen olyan légkört alakít ki a felnövekvő gyermek körül, hogy akarva-

karatlan maga is ugyanazt fogja a saját kapcsolataiban újra-teremteni.

A modern ambivalencia szociológiai táptalaja, hogy az emberi összeállítás dimenzióinak száma megnőtt, ennél fogva a keletkező pozitív összeállításokkal egy időben nagy valószínűséggel negatív, taszító szemponttalálkozásokra is sor kerül, melyek lappangva maradnak. Amikor azonban a pozitív, vonzást okozó összeállítás energiája lepad, akkor törvényszerűen felszínre kerülnek a korábban alig észlelhető, de kezdettől fogva ambivalenciára hajlamosító taszító, ellenszenvet kiváltó negatív egybeesések.

Ambivalenciatényező az is, hogy a társadalom nagy szervezetek pozícióiba osztja szét tagjait, akik e pozíciókban személyiségüket teljes képességekészletének szükségképpen csak egy-egy elemét, sokszor azt sem teljes intenzitással képesek kihasználni. E szakosodás törvényszerűen kihat a személyi kapcsolatok világára, amely elvileg ellensúlyozhatná a munkamegosztás elszemélytelenítő hatalmát, a gyakorlatban azonban a munkájukban egydimenziós emberek személyközi kapcsolataikban is elsivárosodnak, partnereiket „szakosítják”, kit szerelemre, kit kommunikációra, kit a jövő bizonytalanságát kivédendő, tőkebefektetésre használnak föl. Az ellenreakció lázadás, gyűlöletbe forduló ellenérzés, a kapcsolatot mérgező kölcsönös vádaskodás. R. D. Laing „pszichiátriai verseiben” ezt a társas csapdává merevülő ambivalenciaérzést fogalmazza meg, mely bonyolultságában messze meghaladja a Catullus-Lesbia viszony gyötrelmeit:

Minél inkább

úgy érzi Jack hogy Jill önző ha mohónak érzi Jacket
annál inkább

úgy érzi Jill hogy Jack önző

ha önzőnek érzi Jillt amiért Jill mohónak érzi Jacket
amiért önzőnek érzi Jillt

Minél inkább úgy érzi Jill hogy Jack önző
 ha önzőnek érzi Jillt amiért mohónak érzi Jacket amiért
 Jack önzőnek érzi őt
 annál inkább úgy érzi Jack hogy Jill önző
 ha úgy érzi
 hogy Jack önző
 amiért önzőnek érzi Jillt
 amiért önzőnek érzi Jacket
 amiért önzőnek érzi Jillt
 mert nem kapja meg Jilltől amit kíván tőle

Azt kívánja tőle hogy nagyvonalúbban
 ítélje meg Jacket
 ti. hogy ne érezze úgy hogy Jack önző
 ha önzőnek érzi Jillt
 amiért mohónak érzi Jacket
 amiért önzőnek érzi Jillt
 amiért önzőnek érzi Jacket
 amiért önzőnek érzi Jillt
 amiért önzőnek érzi Jacket
 amiért önzőnek érzi Jillt²⁷

A kapcsolatok

A társas viszonyok történetileg fokozatosan váltak le a társadalmi viszonyokról, megteremtve a személyes és személytelen mozzanatok drámai ütközésének lehetőségét a társadalomban. A modern, kiterjedt munkamegosztási struktúrára támaszkodó társadalmakban az ütközés új formát ölt. A társadalmi egész működését szakosodott szervezetek szolgálják, s e szervezetek mindegyike jól körülhatárolt alá-fölérendeltségen alapuló pozíciókat teremt, mely pozíciók betöltőik számára előre látható, kiszámítható viselkedési mintákat írnak elő. Ezeket a viselkedési mintákat *szerepek* nevezzük, s a bennük tanúsított viselkedés társadalmi tanulás terméke. Egyrészt a gyermek, másrészt a társadalmi időben élő felnőtt pozícióváltásainak szükségyszerű előfeltétele, hogy létezzenek szerepként azonosítható, megtanulható viselkedési módok. A szerep persze sosem közömbös társadalmi tény, hanem értékhordozó, értékelő megnyilvánulások tárgya. Sajátos prizmaként tükrözi-torzítja annak az objektív társadalmi helyzetnek az értéktartalmait (hatalom, vagyon, információ, szépség), melynek betöltésére képesít. A társadalmi és a társas, a személytelen és a személyes újfajta összeszövődése zajlik a szerepviselkedésben, mely távolról sem azonos a dramaturgiából jól ismert szerepszerű játékkal.

Az életben a szerep játszása egyenlő a szerep megélésével, mikor a színházban a színész eredeti identitását felfüggeszti egy Illuzórikus identitás elhíttése kedvéért. A szerep teljes jelenlétet követel az embertől, míg a játszott szerep az előbbiből mint nyersanyagból merít alkotói erőfeszítést, tudatos rekonst-

rukció útján felszíkraztatván a színpadon látható szerepviselkedést.

Az emberi én az egyedfejlődés szocializációs konfliktusai során kialakult dinamikusán lüktető szerepstruktúra, melynek szövete sokszor átvérzi az éppen aktuálisan teljesített szerepet. Ebben a konfliktusban látjuk viszont a személyesség és személytelenség már korábban szemléltetett ütközését. Mesterien jeleníti meg ezt a történelmileg új konfliktust Szamarkisz *A hiba* c. regényében. Amit a regényben bemutatott ellenszenves titkosrendőri szervezet hibaként vét, az voltaképpen a személyiség ellenreakciója a szervezet uniformizáló, fogaskerékké redukáló szerepelőírásaira. Az egyik ügynök azt a feladatot kapja, hogy barátságot színleljen egy gyanúsítottal szemben, aki ellen egyébként semmilyen bizonyíték nincs a szervezet kezében, egyedüli bizonyíték az lehet, ha bekapva az ügynök álbaráti viselkedése által felkínált horgot, szökni próbál.

A hiba ott következik be, hogy az ügynök valóban megszereti a gyanúsítottat, s a szökés kritikus pillanatában menteni igyekszik őt, aki persze nem hisz neki, s mire megérti a segítség igazi szándékát, már késő, mindketten meghalnak. A gyanúsított lezuhan a hetedik emelet magasából, az ügynököt pedig mint árulót lelövik. Az ügynök belső monológja teljes mélységben tárja föl a szerepviszony és a személyközi viszony konfliktusát: „... én vagyok az, aki megtörte őt, miattam nyújtotta át a bizonyítékot, ami még hiányzott, és amit talán sohasem szerzünk meg, a vallomását a bűnösségéről, a szerepjátszás, amit mostanáig műveltem, eredményes volt, nem adhatom át, vallomása miatt nem adhatom át, én vagyok az, aki a vallomást kikényszerítette belőle, mert úgy tettem, mintha volnának érzéseim, mintha barátságos pasas volnék, olyan ember, akinek szíve van, föltettem az ember álarcát, eljátszottam az embert, nem adhatom át, látom, ott áll előttem, és olyan, mintha még mindig a városban sétálnánk, mi ketten, a Terv gépies pontossággal dolgozott, minden csepp erőmmel azon igyekeztem, hogy a

Terv sikerüljön, a hibátlan Terv, nem adhatom át, barátok letünk, barátok vagyunk..”²⁸

A szervezet által létesített kapcsolatok logikája és észmenete eredendően más, mint a személyek közötti kapcsolatok működése, s az igazság távolról sem mindig olyan egyszerű, mint az előbbi esetben. Szervezetek nélkül ugyanis a modern társadalom működésképtelenné válna, és maga az egyén is századokkal esne vissza életminőségben. Saint-Exupéry *Éjszakai repülés* c. regényében a modern társadalmi életnek ezt az alapkonfliktusát a maga kibékíthetetlen ellentmondásosságában írja le. Az éjszakai repülőszolgálat kegyetlen terhet ró a pilótára, hiszen bármikor lezuhanhat, de a szolgáltatnak változatlanul mennie kell, hiszen kontinenseket köt össze, létfontosságú információkat hoz-visz. A szolgálat vezetője a lezuhant pilóta özvegyével találkozva „eljutott arra a pontra, ahol nem egy kis egyéni szomorúság kérdéséről van szó, hanem a tettéről, cselekvéséről. Riviére-rel nem Fabien felesége állt szemben, hanem az életnek egy másfajta értelme. Riviére nem tehetett mást: hallgatta, sajnálta ezt a gyöngé hangot, ezt a végtelenül szomorú, ellenséges dallamot. Mert sem a tett, sem az egyéni boldogság nem tűr meg osztozást: ellenségek. Ez az asszony is egy önálló világ, és törvényei, jogai nevében beszélt. Egy világ nevében, amelyet a vacsoraasztal lámpavilága jelent, a párját váró test, a reménykedés, a gyöngédségek, emlékek hazája. Birtokát, vagyonát követeli, és igaza van. És neki, Riviére-nek is igaza van, de nem tudott fölhozni semmit ennek az asszonynak az igazsága ellen. Egy szerény, otthoni lámpafény világában látta igazán a maga igazát: kimondhatatlan, könnyörtelen igazát.”²⁹

Utópia lenne azt gondolni, hogy a szerepek formálta én társadalmilag többé-kevésbé mereven szabályozott kapcsolatait, valamint a mindennapi élet magunk teremtette világában burjánzó kapcsolatok között valaha is elcsitul a konfliktus. A magánélet burkába való húzódás éppúgy lehetetlen, mint a magánélet feláldozása valamely elvont „közjó” oltárán; a történelem

mindkét változatról bebizonyította, hogy zsákutcába visz. Amit tehetünk, az nem több, mint a szembenézés és a választás lehetőségének fenntartása. Így óvhatjuk meg magunkat attól, hogy individuális természetünk foglyai vagy a történelem túszai legyünk. E két szélső lehetőség között feszül mozgásterünk, az egyedüli tér, ahol valóban nincs egyedül az ember, társai, közösen vallott hitei, szavai, értelemmel telíthető tettei lehetnek.

A következőkben e kapcsolati teret vesszük szemügyre.

Mindeddig hallgatólagosan előfeltételeztük – az irodalmi példák is ezt sugallták –, hogy kapcsolat csak pozitív motiváció, vonzalom, összeillés révén jöhet létre. Neményi Mária válaszokkal kapcsolatos vizsgálatából derül ki, hogy az általa mélyinterjú technikával vizsgált esetekben a válás lehetősége a kezdettől fogva mintegy eleve be volt kódolva a kapcsolatokba, mivel legalább az egyik félből hiányzott a pozitív motiváció.³⁰ A kapcsolatot a menekülés, a szabadulás vágya motiválta, s ily módon lett a „vödörből” „csöbör”. Működő, eleven, a közös időben telő kapcsolat a felekben munkáló pozitív, azaz közelítő ösztönzés nélkül elképzelhetetlen. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehessen halott, ritualizált, kiürült kapcsolatokban akár egy életet leélni. Erre külön technikák szolgálnak, melyekről a következő fejezetben lesz szó.

A másik hallgatólagos előfeltétel, melyről már az intimitás tárgyalása kapcsán is szólhattunk volna, a kapcsolatban részt vevők száma. Talán konzervatívnak tűnök, amikor határozottan kijelentem, hogy ez nem mehet feljebb kettőnél. A kettős kód az ember legősibb módszere a világ megfejtésére: egy állítás, egy tagadás (mely sokszor a kettő egysége). A páros kapcsolat szövetség két ember között, melyet óhatatlanul gyöngít és válságokkal telít egy harmadik vagy negyedik. Az intimitás megköveteli a teljes odaadást és bizalmat mindkét fél részéről, s mind az odaadás, mind a bizalom csonkul, amennyiben megszlik, hiszen óhatatlanul összeegyeztethetlenségek keletkez-

nek, s amit az egyik tudhat vagy hallhat, nem tudhatja és hallhatja a másik.

Más kérdés, hogy e kétpozíciós rendszerben a szereplőknek végig ugyanazoknak kell-e lenniük. A kereszténység radikálisan azon az állásponton volt (a katolikusok még most is ezt vallják), hogy a házassági viszony élethossziglan szól, s amit Isten egybekötött, ember fel nem bonthatja. A stabilitás valóban létfontosságú feltétele a kapcsolatnak, de lélektanilag felettébb ritka a körülmények olyatén való szerencsés találkozása, hogy a kapcsolat két résztvevője egy életen át újra és újra meg tudja újítani szövetségét.

Márpedig a működő kapcsolatnak ez a lényege. Az idők változnak, és mi is változunk bennük – mondja a bölcs latin közmondás. A közösen megteremtett idő, a közösen kimunkált intim tér és jelentésegyetem önmagában mit sem ér, ha a kapcsolat résztvevői nem ügyelnek a folyamatos karbantartásra. Idővel már annak sem parancsolhatunk, amit mi hoztunk létre, és egyáltalán nincs hatalmunk saját változásaink fölött. Az ember a maga teremtette társas idővel védekezni próbál az elmúlás ellen, de ennek ellenére ő is, társa is változik. Ezáltal változnak it kiinduló feltételek, óhatatlanul korrodálódnak és elválnak «z. összeillés kezdetben oly tartósnak ígérkező pillérei. Az idő múlásával érvénytelenné válnak a külső megjelenés érdeklődést csiholó jegyei, a megszokás esetleg elveszi a személyiségjegyek varázsát, az időközben bekövetkező társadalmi pozícióváltások kikezdi a szociológiai közelség és hasonlóság vonzerejét.

A nők munkába állásával, szakképzésével, szexuális felszabadulásával egyszer s mindenkorra eltűntek a férfi-nő kapcsolatok aszimmetrikus, egyoldalú előnyökkel és hátrányokkal teli alapjai, ami rendkívül megnöveli annak valószínűségét, hogy ez egyszer megkötött szövetség még a földön megoldódjék.

Az sem kedvez az élethossziglan tartó kapcsolat realizálódásának, hogy az élet – mint arra a szerep viszonyok kialakulása

folytán már utaltunk – diribdarabra töri az emberek társadalmi tevékenységét, s ezáltal rettenetesen kiszélesedik az emberek számára elérhető más emberek köre. Az ily módon létesülő interakciók persze nem adnak módot a mélyreható megismerkedésre, de ennek lehetőségét ki sem zárják. Az eleven kapcsolatot résztvevőinek tehát napról napra a potenciális alternatívák csábításával kell megküzdeniük, szüntelenül mérlegelniük kell magukban, hogy az a kapcsolat, melyben élnek, megéri-e nekik a többi kínáló választási lehetőséghez képest. A nagyvárosi életforma töményen hozza magával a kapcsolatokat bomlasztó helyzeteket. Milgram adatai szerint egy New York külső kerületeiben dolgozó hivatalnok 11 000 emberrel tud kapcsolatot teremteni, akik tíz percen belül valamennyien elérhetők irodájából gyalog vagy autón. Egy közepes nagyságú városban az így elérhető emberek száma 20 000, magában New Yorkban pedig 220 000 ember érhető el. Ez azt jelenti, hogy a nagyvárosi lét, az otthagás és az ottani munkavállalás – mindkét nem számára – hallatlanul kibővíti az interakciós és kommunikációs lehetőségeket, azaz voltaképpen piacra löki az embert, ahol vevő eladó is egyben.

A kapcsolattartás tehát folyamatos aktivitást, a másik iránti figyelem lankadatlan fennmaradását, a változó körülményekhez való alkalmazkodást igényli a felektől kölcsönösen. Legfontosabb képesség – melynek Buda Béla egész könyvet szentelt – a másik helyzetébe való beleélés, az empátia képessége.⁸¹ Ezáltal önmagunkat kívülről figyelve tökéletesebb önismeret-hoz jutunk, de még fontosabb, hogy alaposabban tudjuk felmérni, hogy a másik szemszögéből szemlélve a helyzetet, mi az időben elkerülhetetlen objektív változások szubjektív jelentősége. A kétféle szubjektivitás egyesítése, az interszubjektív egyetértés kimunkálása a működő kapcsolat lényegi ismertetőjegy.

A kapcsolatokra vonatkozó hétköznapi nézetek többnyire a „boldogságot” állítják középpontba, mely csak a slágerszerel-

mek „én”-je és „te”-je közötti légnemű kapcsolatokban valósulhat meg. Az újra meg újra megkötött szövetségen alapuló valóságos kapcsolatok nem nélkülözhetik a konfliktust. Konfliktusról akkor beszélünk, ha a kapcsolat résztvevői egymással összeegyeztethetetlen tevékenységre éreznek indíttatást. Ez nyilván gyakran előfordul, a kérdés csak az, hogy milyen jellegű tevékenységekről van szó, s időben mennyire gyakori az összeegyeztethetlenség jelentkezése.

De mielőtt rátérünk erre, szögezzük le, hogy a konfliktus éppúgy pusztíthatja a kapcsolatot, miként építheti is, tehát szó sincs arról, hogy a konfliktusos kapcsolat önmagában véve „rosszabb” lenne, mint a harmonikus kapcsolat (mely hol valóság, hol színlelés vagy giccses színlenyomat). A konfliktus lehetlenné teszi a kapcsolat pangását, érdeklődést és kíváncsiságot kelt a változtatás lehetőségei iránt, energiákat szabadít föl, amelyek a kísérletezést, a cselekvési alternatívák jobb kiválasztását teszik lehetővé. Mivel a kapcsolat fő ellenfele a körülmények változása, az aktív alkalmazkodás eszköze éppen a konfliktus.

A konfliktus akkor rombolja a kapcsolatot, ha a felek összeállításának pillérei megroppantak, vagy a kapcsolat eleve nem pozitív motiváció alapján jött létre, hanem kényszerpálya műve volt. Ebben az esetben leépül a kommunikáció, megmerevülnek az egymásról kialakított nézetek és vélemények, a különbségek eltúlzása lesz a jellemző, gyanakvás, bizalmatlanság, türelmetlenség vezérli a feleket egymással szemben. A kapcsolat földi pokollá válik, melynek minél előbb vetnek véget, annál jobb.

A konfliktusok igazi okai sokszor nem világosak számunkra. Az áttételes konfliktus esetében a terítéken forgó téma (pl. gyermek, szabadidő-eltöltés stb. kapcsán felmerülő veszekedés) csak tünete, szimbolikus kifejeződése a valódi oknak, melynek megfajtése csak az elfogulatlan kívülről számára lehetséges. A téves konfliktusokban a kapcsolat résztvevői egyéb kapcsolatok foglyaiként mint bábok harcolnak egymással a valódi

ellenfelek helyett. Szüléikről le nem vált házastársak konfliktusait jellemzi ez az eset. A lappangó konfliktusok a jelenben még nem mutatkoznak, eshetőségeikre csak az idővel elkerülhetetlen változások függvényében derül fény.

A kapcsolati konfliktusok persze nem képezhetnek öncélt, funkciójuk a tisztázás, az alkalmazkodás megkönnyítése, végső soron a kapcsolat folyamatos fenntartása. Az egyetértésnek nem annyira konkrét tartalmakra kell kiterjednie, mint inkább a kapcsolat lebonyolítási módjára, a kapcsolatban követendő eljárásokra kell vonatkoznia. A kapcsolat a maga módján játék, melynek teremtő szabályaiban kell egyetértésnek uralkodnia a felek között. E szabályokat könnyebb általánosan megfogalmazni, mint a valóságban kimunkálni vagy betartani, de talán nem fölösleges, ha megfogalmazzuk a legfontosabbnak vélteket:

1. Szeresd a másikat, mint saját magadat!
2. Ne titkolózz, ne panaszkodj, ne manipulálj (azaz nyíltan kommunikálj)!
3. Ne akard, hogy a másik hasonmásod legyen, te se akarj az ő hasonmása lenni (azaz legyen meg a kölcsönös autonómia) !
4. Éld bele magad a másik helyzetébe, tiszteld hangulatait!
5. Légy türelmes!
6. Vitatkozz, de ne sértegezz!
7. Nyújts biztontságot!
8. Ne zsarolj!
9. Ne légy makacs, de légy következetes!
10. Világos szabályokat teremts!

Játszmák

A kapcsolat folyamatos megújítása, a konfliktusok konstruktív irányba való terelése, a külső és belső körülményekhez való alkalmazkodás hiányában a kapcsolat válságba sodródik. A válság logikus következménye volna a kapcsolat felbontása, ez azonban többnyire nem vagy nem azonnal megy végbe. A pangó, agonizáló kapcsolatok hosszú időn át fennmaradhatnak, a szemben álló felek frontjai megmerevednek, és „állóháború” jön létre.

Sokféle oka lehet annak, hogy ez a helyzet kialakul. A válság rendszerint nem egyszerre tudatosul a felekben, s a létrejövő ütemkülönbségben az egyik fél érdekeltsége még csonkítatlan a kapcsolat fenntartásában, amikor a másik fél már elégedetlen, s a változtatáson töpreng. A folyamat mindenképpen elhúzódó, hosszan tartó, az elmérgesedés fokról fokra, sokszor észrevétlen árnyalatokkal következik be, ami megnehezíti a felismerést. A kapcsolat tárgyi-anyagi intézményesültsége a bontás objektív akadályát képezheti, hiszen számos téren a válság ellenére megmarad a közös érdekeltség, a „közös ügyek” egész rendszere. Végül igen gyakori, hogy a felek maguk sincsenek tudatában annak, hogy kapcsolatuk válságba jutott, önképüket fenyegetné a helyzettel való szembenézés, kudarcként, értékeikkel, ideáljaikkal, beljük nevelt normáikkal ellenkezőnek érezve a válságot, inkább behunyják szemüket, s önámító, a valóságos helyzetet eltorzító magánideológiákhoz folyamodnak.

Bármiképpen történjék is, a válság lényege mindenképpen

az, hogy az egyszer lefektetett működési szabályok elvesztik célszerűségüket, a vonzalom és az összeillés pszichológiai forrásai kiapadnak, az intimitás megszűnik. Titkok keletkeznek, sértődések és félreértések mérgezik a kommunikációt, megkezdődik a felek taktikázása, a zsarolás, az álcázás, a félrevezetés, a fenyegetés vagy a destruáló kivárás. A konfliktusok többé már nem oldhatók fel, mivel a felek nyeresége a másik vesztesége lesz, s ezáltal a kettőjük között folyó játék „nulla összegűvé” válik, azaz mindegyikük a másik kiszorításában lesz érdekelt.

Berné játszmának nevezi a kapcsolat elfajulását, amikor is a kapcsolat résztvevői között zajló interakciók megmerevednek, kiszorul belőlük a spontaneitás, s a sokszoros ismétlődésben minden egyes lépés kiszámítható ellenlépést vált ki a másik részéről. A játszmák tehát a kapcsolatra s egyáltalán az emberi interakciókra jellemző sajátosság, a szabályozottság elfajulása, egyeduralomra jutása, a kihűlt intimitás lárváján felépülő torz megszokás, az egykori pozitív kölcsönös függőség negatív kölcsönös függőségbe fordulása.

A mindennapi érintkezésekben, ahol egymást alig vagy felzínesen ismerő személyek találkoznak, természetes dolog a szabályokhoz való igazodás, ezáltal ugyanis kiszámíthatóvá és előre láthatóvá válik az élet. Berné rituáléknak nevezi ezeket a mindennapi szabályrendszereket, amelyek forgatókönyvszerűen előírják a helyzet valamennyi résztvevője számára a megengedhető viselkedéseket s azok bekövetkezésének sorrendjét. A köszönés, a bemutatkozás, a nyilvános helyeken való viselkedés lehetetlenné válna, ha emlékezetünk nem tárolná a társas életnek ezeket a forgatókönyveit.

Az időtöltések már nem egyszerűen az érintkezés lebonyolítási módját strukturálják, mint a rituálék, hanem egyben az érintkezés idejének hosszát és a rendelkezésre álló idő kitöltésének módját is előírják. Az időtöltéseket rendszerint társasági összejövetelek alkalmával „játsszák” az emberek, amikor is az

idő múlásának eszköze az önmagáért való kommunikáció, a csevegés, a terefere, a pletyka vagy a rutinjellegű eszmecsere, szimulált vita. Az időtöltések afféle kommunikációs társasjátékok, melyek a résztvevők neme, életkora, társadalmi helyzete szerint jellegzetesen eltérően alakulnak. Nyáratón jellegzetes középosztályi időtöltés a „Hol nyaraltatok?” („Görögben”, „Olaszban”, „Spanyolban” stb.), lányos szülők játsszák a „Szörnyű, hogy milyenek a mai fiúk” játékot; időszakos ivók nagyszerű időtöltése a „Másnapos vagyok” c. program stb. Ezeknek az időtöltéseknek a választéka hatalmas, hiszen valamennyien játszunk ilyen társasjátékokat.

Az időtöltések több előnyt is tartogatnak számunkra, ezért oly népszerűek. Legfontosabb funkciójuk az idő agyonütése, tartalmatlanságának elfelejtése. Emellett lehetőséget nyújtva a hasonszőrűek találkozására, kölcsönösen jutalmazzzák egymást a résztvevők bókolva, helyeselve egymásnak; illetve kielégítik a dominánsoknak azt a szükségletét, hogy meggyőzzenek másokat, rendszerint azokat, akik élvezik, ha alulmaradhatnak egy-egy vitában. Berné szerint az időtöltések ezenfelül egzisztenciális előnyt is tartogatnak a játékosok számára, amennyiben lehetőséget biztosítanak a résztvevők alapvető beállítottságának folyamatos megerősítésére. A beállítottságot olyan egyszerű állító kijelentésként jellemezhetjük, amely tömör életfilozófiai közhelyre utal. E közhely köré fürtszerűen tapad az egyén egyéb életre, társadalomra, emberi természetre vonatkozó összes többi nézete, hiedelme, véleménye.

A beállítottság meglepően korán kialakul a személyben, rendszerint a családban uralkodó nevelési stílus és légkör hatására. A tekintélyelvű családokban a gyermeket spontaneitása elfojtására, a konvenciók tiszteletére és a tekintélyeknek való korlátlan alárendelődésére szoktatják, melynek következtében számos feldolgozatlan lelki feszültség halmozódik fel személyiségében. E feszültségek levezetésének módja az idegenekkel szembeni gyanakvás, az újdonságtól való félelem s egyáltalán

a szorongás és a bizalmatlanság mindennel szemben, ami más. A toleráns, megengedő családban felnövekvő gyermek számára viszont a nyitottság, a kíváncsiság, a nyíltság lesz a természetes életvezetési és gondolkodási stílus.

Richard Christie e kétféle szocializáció eredményeképpen kialakuló kapcsolati beállítódás mérésére szellemes mérőeszközt konstruált. Machiavelli politológiai esszéjéből, melyet Cesare Borgia okulására írt, s mely a címzetten kívül nagyon sok uralkodó és politikus hasznára vált, Christie kiválogatott néhány jellegzetes állítást, melyeket a vizsgálati személyek rendelkezésére bocsátott azzal, hogy döntsék el, mely állításokkal értenek egyet, s melyekkel nem.

Az összefüggéseikből kiragadott állítások meglehetősen rosszhiszemű beállítottságról tanúskodnak az emberi természetet illetően, s azt is figyelembe kell venni, hogy Machiavelli nem a XX. század mindennapi embere, hanem a XVI. század reneszánsz uralkodói számára fogalmazta meg azokat. Példaként idézünk néhány jellegzetes „machiavelliánus” állítást:

„Az embereknek úgy kell ártani, hogy ne lehessen félni a bosszútól”;

„Aki a másik nagyságának az oka, saját romlásának is oka”;

„Az embereket meg kell nyerni vagy el kell pusztítani”;

„Az emberek cselekedeteiben nincs helye a jogos számonkérésnek, a végcélt kell tekinteni.”³²

A sok állítással egyetértők az élet afféle „minizsarnokai”, akik időtöltéseikben előszeretettel játsszák a „Hallottad?” című társasjátékot, kipellengérezve ismerőseiket, lejáratva és kipletykálva mindenkit, akiről csak valami negatív információt fel tudtak halmozni. Ez az időtöltés egyben a negatív információk zsiszbására is.

A kapcsolatban egyeduralomra jutott játszmák voltaképpen a rituálék és időtöltések működésmódja szerint zajlanak le. Megértésükhöz fel kell idéznünk a hibás szocializáció kapcsán

emlegetett különbségtevést a közlés informatív és metainformatív tartalma között. Ilyenkor a közlés nyíltan kifejezésre juttatott tartalma ellentmond a közlés rejtett tartalmának. Házaspárok játsszák a „Drágám” nevű játékot, melyben ez a paradox közlésmód jól szemléltethető. A férj – lehetőleg társaságban, n hol nincs mód sértődésre vagy veszekedésre – valamilyen ironikusan megfogalmazott, valójában becsmérő, lekicsinylő megjegyzést tesz a feleségére, amit így fejez be: „Nem igaz, drágám?” A feleség kénytelen egyetérteni, hiszen nyilvánosan nem mondhat ellent valakinek, aki kedveskedve szólítja meg.

A játsszák tehát paradox kommunikációs helyzetek, nyílt és rejtett közlési tartalmakkal, amelyek ellentmondanak egymásnak. Az ellentmondás a felek közötti szerepviszonyok nem megfelelésében gyökerezik. Berné szerint a kapcsolatban a résztvevők háromféle szerepvariáns között választhatnak. Amennyiben Felnőttekként nyilvánulnak meg, akkor reálistan, józanul és pontosan fogalmazzák meg mondandójukat, autonómiájuk csorbíthatatlan. A Gyermek szerepében függőségre vágyók lesznek, vágyaik kiszorítják a realitást, gyámoltalanul segítségre várnak. A Szülő szerepében pedig tiltanak, szankcionálnak, parancsolnak, kételyt nem tűrően kinyilatkoztatnak. E három szerep három jellegzetes viszonyt testesít meg, mely sosem nyíltan, hanem mindig rejtetten, metakommunikáció révén kerül kifejeződésre. Játsszma akkor keletkezik, ha a partner nem veszi föl a megfelelő szerepet. Reggelente figyelhető meg például egyes házasságokban, hogy a munkába siető férj felnőttként kérdéssel fordul feleségéhez, megkérdezve tőle: „Hol a cipőm?” A feleség ugyan tudja, hogy hol a férj cipője (esetleg látja is), de a Szülő szerepét magára öltve azt válaszolja: „Ott van, ahova tetted!” Ha van idő, akkor ezen elveszekednek, ha nincs, akkor a férj elkezd keresni a cipőjét, de mindenképpen elkésik a munkahelyéről, s a feleség elégedett lehet; a férjnek ezt a napját is sikerült megkeserítenie.

Albee *Nem félünk a farkastól* c. darabja gazdag tárháza a házastársi játszmáknak. Martha és George egyik dialógusában jól megfigyelhető az a birkózás, hogy a másik fél felvegye a rákényszerített szerepet.

Martha (SZÜLŐ-szerepben): Mi a nyavalyának üvöltözöl utánam, amikor odafent vagyok?!

George (FELNŐTT-szerepben): Vágytunk utánad, szívem ... vágytunk az aranyos dorombolásodra.

Martha (belekényszerítve George-ot a GYERMEK-szerepbe): Kedves vagy. Akkor most szépen szaladj a szekrénykéhez...

George (GYERMEK-ké válva): .. ész tőjc anyucinak ed nad pohájjal.

A dráma egy élet során begyakorolt önpusztító játszmák tűzijátékszerű felsorakoztatása két betévedt vendég szeme látára, s azért oly megdöbbentő – ellentétben az „igazi” drámák választott pillanatával szemben -, mivel a néző számára világos, hogy amit lát, az mindennap pontosan így történik, semmi rendkívüli nincs abban, ahogy Martha és George gyötrik egymást. A két hős a következőképpen fogalmazza meg e drámatlan drámák lényegét:

George: Minden hónapban van egy ilyen pillanat, Martha. Én már egészen megszoktam... Havonta egyszer te vagy a kis félreértett Martha, az aranyos kislány, akinek meleg szív dobog a tüskés modora alatt, az elvárásolt hercegnő, aki egy jó szóra tüstént kivirul. És én sokszor bedőltem neked, annyiszor, hogy emlékezni sem szeretek rá, mert utálok a balek szerepet. Nem hiszek neked... egyszerűen nem hiszek. Mert nincs olyan pillanat... nem fordul elő többé, hogy mi ketten közel férközünk egymáshoz.

Martha: ... George, aki jó hozzám, de én gyalázom, aki megért, de én ellököm magamtól, aki megnevettet, de én visszalőj tom a nevetést, aki úgy ölel éjjel, hogy felmelegszen tőle, de én véresre harapom érte, aki minden játékot megtanul, akár milyen szeszélyesen váltogatom a szabályokat, aki boldoggá tud tenni, de én nem akarok boldog lenni, vagy mégis: mégis boldog akarok lenni.³³

A játszmák távolról sem mindig az adott kapcsolat válságának aktuális termékei, sokszor a válság aktiválja a résztvevők fejében meglévő játszmamintákat, amelyeket még gyermekkorukban lestek el szüleiktől. Ilyen értelemben beszélhetünk a játszmák öröklődéséről. Goldschmidt Dénes például a *Fáj a fejem* játszma többgenerációs öröklődését figyelte meg. E játszma lényege, hogy az anya, aki tényleges gondjai iránt képtelen a családtagok figyelmét fölkelteni, fejfájással (más variánsokban szív-, gyomorpanaszokkal) betegszerepet vív ki magának, ily módon elérve, hogy környezetét büntudat fogja el (hiszen „miattuk” fájdul meg anya feje mindig), de egyben meghíúsítva a felborult kommunikációs viszony kiegyengetését. A szülő által megzsarolt kisgyerek fejébe bevésődik ez a minta, s amikor felnő, és házassága pusztá vázzá lesz, maga is alkalmazni kezdi, anélkül hogy tudná, a szerepet nem ő, hanem szülei írták számára.

A játszmákból való kikerülés a résztvevők számára külső segítség nélkül lehetetlen. Ezért a korszerű pszichoterápiái kezelés rendszerint a kapcsolatra s nem a résztvevők egyikére vagy másikára irányul, sokszor pedig az egész család terápiája kívánatos. A játszmákhoz ragaszkodnak a felek, legyenek azok bármilyen gyötrők és szenvedésteliek, mivel ha nem lennének játszmák, akkor feltáruna a köztük tátongó űr, többé már nem odázhatnák el a kívánatos változtatást, a kockázattal járó cselekvést. A terápia során azt keli megértetni a felekkel, hogy

bizonytalanságaik neurózis segítségével történő biztonsággá fordítása kevesebbet ér, mint az egészségesen bevallott bizonytalanság. A játszmákban a kapcsolat szenvedő részesei vagyunk csupán, a dolgok velünk, de nélkülünk történnek, s a cél ezzel szemben az, hogy a mindennapi élet játékaiknak ne csak szereplői, hanem szerzői is legyünk.

Egyén és csoport

A csoport kifejezést gyakran túl általánosan fogják föl: olyan emberek együttesét is csoportként jelölik, akik között az esetek lúnyomó többségében semmiféle társadalmi interakció nem Ali fenn, noha hasonlítanak egymásra, vagy közös normákat követnek. Legtágabb értelemben véve csoportról akkor beszélünk, ha a csoportot alkotó egyének között társadalmi interakció és kommunikáció (azaz kapcsolat) figyelhető meg. A csoport mintegy fókuszálja a társas élet jelenségeit, hiszen a tagok között tartós társadalmi interakció feltételezi a közöttük zajló kommunikációt, a személyészlelést, a születő és zajló személyközi kapcsolatokat, a közös beállítódásokat, valamint a státusokat és szerepeket.

A csoportról számos meghatározás ismeretes. Ezek általában egy-egy szempontot emelnek ki mint a csoportot azonosító ismérvet. Van, amikor az minősül döntő szempontnak, hogy a csoportban az egyének egymást mint személyiséget, individuumot ismerik meg, és személyközi kapcsolatokat hoznak létre. Más álláspont szerint a csoportban a tagok sajátos szükségletkielégítési szervezetet teremtenek maguknak, mely szükségleteket egyénileg nem tudnák kielégíteni. A közös cél is csoportmeghatározó ismérv lehet. A csoport által létrehozott szervezeti hálózat, intézményesülés tűnik alapvető meghatározó jegynek egy másik definícióban. A tagok egymástól való kölcsönös függősége is csoportismérv. A tagok szemtől szembe való kommunikációjának lehetősége is csoportmeghatározó jegynek tűnhet.

A meghatározási kísérletek nyilvánvalóan körbeforgóak. A kiragadott ismérvek mindegyikéből az összes többi levezethető, s elméletileg kevésbé indokolható egyik vagy másik ismerv kizárólagos meghatározó jegyként való kijelölése. Mindegyik meghatározás magától értetődőnek tartja, hogy a társadalomban léteznek egyének, és az egyének között bizonyos esetekben csoportként azonosítható interakciós minták fejlődnek ki. E magátólértetődőségben nem az a zavaró, hogy a meghatározási kísérletek elvonatkoztatnak a csoportok sokféleségétől, létezésük történeti-társadalmi feltételeitől, az egyének életében betöltött változatos jelentőségüktől, hiszen ha ezt nem tennék, akkor annyiféle csoportmeghatározást kellene adniuk, ahányféle ténylegesen létező csoport van a világban. Az egyén és csoport magától értetődő különbségének feltételezése szerintünk azért megtévesztő, mert ily módon figyelmen kívül marad e különbség problematikája, eredete és oktana. Csoport és egyén ugyanis nem két külön létező, miként a csoport sem egyszerűen különböző, formálisan kipécézett jegyek összessége, hanem a történelmileg-társadalmilag konkrét módon létezett és létező csoportok – gazdasági egyesülések, vérszövetségek, vallási közösségek, rablóbandák, brizsegyesületek stb. – formatudata, tagjaik társalmasodásának eszköze.

Simmel megközelítését ma is érvényesnek tartjuk, aki szerint „a társasságon belül a társadalom nagy, ha úgy tetszik, legnagyobb problémája csak önmagán belül lehetséges megoldáshoz jut: milyen jelentősége és hangsúlya van az egyénnek társadalmi környezetén belül és azzal szemben?”³⁴ A csoport éppen az az együttélési forma, az egymással szemben álló, együttműködő, egymás tudatában lévő egyének kollektív létezése, amelyben egyéni voltuk, individualitásuk *kölcsönös* meghatározás eredményeképpen áll elő számukra. „Ahol valóságos, egymással együttműködő vagy egymással szemben álló érdekek határozzák meg a társadalom formáját, ott ezek már gondoskodnak arról, hogy az egyén ne korlátlanul és teljesen öntörvényűen

nyilvánítsa ki sajátosságait és különös vonásait; ahol azonban hiányzik ez a meghatározottság, ott ahhoz, hogy az együttlét egyáltalán lehetségessé váljon, olyan másik formát kell keresni, amely pusztán az együttélés ténye révén csökkenti a személyes tulajdonságok túlzottan kiélezett és önkényes formában való megjelenését.”³⁵

A társadalomban való élet a társas szféra, a csoportlét problémáját csak akkor veti föl, ha az egyének együttléte objektív társadalmi célokra és tartalmakon kívül a résztvevők számára is jelentőséggel bíró formát ölt, melynek lényege az individuum Maját előnye és a közös előny összeegyeztetése: „Mindenkinek n közös értékeknek azt a maximumát kell *megőriznie* a többiek Nzámára, amely összeegyeztethető az általa *befogadott* értékek maximumával.”³⁶ Másfelől „abban a pillanatban, amikor az egyének teljesen személyes és szubjektív sajátosságai gátlástalanul a felszínre törnek, akkor a társasság már nem központi és formáló, hanem pusztán formális és külsőleg közvetítő elv”³⁷.

Az együttlét csoportlélektanilag akkor ragadható meg, ha a csoportnak mint a résztvevők számára előnyöket, örömeket, kielégülést tartogató szerveződési formának jelentősége van, máskülönben az együttlét forma előtti, kényszerítésen, hagyományon, alternatívahiányos csoportosulást jelent, ahol a csoport forma „demokratikus imperativusa” eleve fel sem merülhet, vagy ha felmerül, az pusztán a deviancia jele. Másfelől az nem csoportlélektani képződmény, ahol a társasság „puszta konvenció és formulák belsőleg élettelen kicserélése; gyakran ez történt az ancien régime-ben, ahol a fenyegető valóságtól való telelem az élet puszta elvetésére készítette az embereket, arra, hogy elmeneküljenek a valóságos élet hatalmai elől”.³⁸ (Símmel itt az etikett lélektelen csoportszerveződéseire gondol.)

I 'gyén és csoportja egyazon történelmi-társadalmi probléma-tika kétféle arca, melynek megjelenése a közösségi társadalmak már emlegetett politikai társadalommá való átalakulásához

kötött. A közösségi társadalomban az egyén nem állt szemben egy elvontnak tűnő egységgel, a társadalommal.

Mind az *egyén*, mind az egyének együttélését formázó *csoport* akkor tett szert társadalmi jelentőségre, amikor a korábbi együttélési formák széttöredeztek, és az árukkal együtt maguk az emberek is a piac forgalmába kerültek, akár mint munkaerő-árusok, akár mint munkaerővevők. A munkamegosztás modern módjainak kialakulásával az egyének egyszerre csak szabadnak tudhatták magukat, *választhattak*: megválaszthatták, hogy hol, mikor, mennyiért és mit adnak el önmagukból, illetve dönthettek, hogy kit, mennyiért és belőle mit vesznek meg a maguk hasznának biztosítására. Ily módon tettek szert az egyének tömegei társadalmilag jelentős individuális tudatra, mely az eredeti társadalmi együttélési formák (közösségek) életető gyökereitől elvágva, szükségszerűen magányos, társasságra sóvárgó egyéni tudattá alakult bennük.

Az individualitás egyúttal a társadalmi környezet sajátos látását is meghatározza: egyfelől külön minőségként tűnnek elő a társas lét szinterei, a magány és a találkozás hídját alkotó társas formák (család, kiscsoportok), másfelől feltűnedeznek a hajdanvolt egységes közösségi létet szimbolikusan reintegráló társadalmi nagycsoportok. Megteremtődnek a magánszférát és társadalmi szférát összekötő politikai, gazdasági, ideológiai társadalmi szervezetek. Nem véletlen, hogy az áruterelés térhódításával együtt jelenik meg a pszichológiailag átélhető nagycsoport-hovatartozások sorában a *nemzet*, kiszorítván (történelmi távlatban) a maga fejtetőre állított módján még eredeti közösségi funkciókat ellátó *vallási*.

A társadalmi nagycsoportokkal történő azonosulás másik módja az osztály-hovatartozás vállalása. Bármilyenféle és típusú társadalmi nagycsoportról is legyen szó, a sokféle ismeretjelző közül az a legfontosabb, hogy a társadalmi nagycso-

portok tagjait *szimbolikus* közösség fűzi össze, tagjaik személyesen átélhető társas szférája szükségszerűen szűkebb, mint a társadalmi nagycsoportok által szabott látótér.

A társas kiscsoport meghatározása során a történetileg létrejött személyköziség *kölcsönösségi elvén* alapuló társas alakzatra kell utalnunk, melynek tagjai egymással személyes ismeretségben, kölcsönös kapcsolatban és kommunikációban élik életüket, s elvileg bármikor odahagyhatják ezt az alakzatot, ha hozzájárulásuk huzamosan kevésbé előnyös számukra, mint lenne más csoportokban való részvétel vagy magányos, netán páros foglalatosság alkalmával.

Az individualitás kölcsönösségi elven történő meghatározás-módja formájaként felfogott csoport történetileg kétfelé ágazva vált le a közösségi társadalmak egyént és csoportját egybemosó viszonyairól. A munkamegosztás tökéletesedésével, az áruter-melés kibontakozásával, a magán- és nyilvános szféra végleges elválásával a modern társadalomban egyszerre bukkantak fel a magányos és kapcsolatra éhes egyének, valamint az őket különböző szerepekbe bújtató nagy társadalmi szervezetek. Erre a folyamatra már utaltunk. Csoportlélektani szempontból a formális és az informális csoportok közötti különbség jelentke-zése a lényeges. A formális csoportokban a csoport által vég-zett tevékenység logikájának megfelelően meghatározott pozí-ciókat találunk, és minden egyes pozícióhoz meghatározott, a szervezet által szankcionált viselkedésmód, a szerep társul. A létrejövő kölcsönös viszonyok személytelen módon az alá-fölérendeltségen, illetve mellérendeltségen alapuló rend talaján jönnek létre.

I ízzel szemben az informális csoportok kölcsönösségi meg-határozásai a részt vevő személyeken múlnak, amennyiben ezek a csoportok olyan egyének együttesét alkotják, akik ön-nön elhatározásuk folytán kerültek be és maradnak ott a cso-portban, mintegy saját individualitásuk, kényük-kedvük, saját-os hajlamaik, ízlésük stb. szabad kereteként vállalják a cso-

port-hovatartozást. Az informális csoportok és a személyközi kapcsolatok lényegi rokonsága az önkéntesség, az akaratlanság tekintetében áll fenn. Ha a formális csoportok létfontosságúak a társadalom – mint egész – fennmaradása szempontjából, az informális csoportok létfontosságúak az individuum – mint egész – megmaradása szempontjából. Számos kóros viselkedési forma, beleértve a letragikusabbat, az öngyilkosságot is, megelőzhető volna, ha felfigyelnének az első jelek egyikére, az egyén kikopására informális csoportjaiból.

Formális és informális csoportok megkülönböztetése természetesen számos vonatkozásban viszonylagos, hiszen az informális csoportok sem nélkülözhetik az intézményesültség és szankcionálás eszközeit, és a formális csoportok sincsenek sosem bebiztosítva – mint azt a Szamarakisz-regény kapcsán szemléltettük – az informális kapcsolatképződés „hibájával” szemben. Az a tény azonban, hogy az egyéni tapasztalatban annyira eltérő minőségben jelentkeznek az informális csoporttagság (kötetlennek éljük át, bármennyire kötöttségekkel legyen is terhes) és a formális csoporttagság (itt a helyzet megfordítva áll, szubjektíve kötöttségnek éljük meg az odatartozást, legyen bármennyi jogos és jogtalan lehetőségünk a „kibúvóra”) indokoltá teszi a megkülönböztetés megtartását.

A csoporttaggá válás, a csatlakozás motivációja sok szempontból hasonlóan alakul ahhoz, amit a vonzalom kialakulása kapcsán bemutatunk, csak éppen a racionális mozzanatok túlsúlyban vannak, az intim szükségletek háttérben maradnak. A csereelmélet a csoporttaggá válás motivációs alapját – miként a személyközi kapcsolatok létesülésének okát is – abban jelöli meg, hogy a személyek a csoporttagságból húzni vélt előnyöket nagyobbban látják, mint az egyébként rájuk háruló hátrányokat, illetve olyan előnyök realizálására számítanak a csoporttagság révén, amelyeket másképpen nem tudnának elérni. A csoporttagság révén várható előnyök aszerint osztá-

lyozhatók, hogy azok magában a csoportban érhetőek el, vagy a csoport révén érhetőek el.

Az első típusra a következő példák hozhatók föl:

a csoporttagokhoz való vonzódás, a velük való együttlét öröme;

- a csoportban üzött közös tevékenység okozta kielégülés;
- a csoport céljának elfogadása az azzal való azonosulás.

A második típusra a következő motivációk hozhatók föl példaként:

- a csoporttagság révén más csoportok tagjaival történő érintkezés öröme és az így elérhető előny;
- a csoporttagság révén elérhető, de nem a csoportban való részvétel által megvalósított célok.

A térbeli közelség éppúgy a csoporttagság motivációs alapjának kiépülését szolgálja, mint azt a személyközi kapcsolatok esetében láttuk. Bélley és Kulcsár, valamint Festinger, Schachter és Back már említett vizsgálataikban azt tapasztalták, hogy a szomszédság döntő tényezőt képezett a vizsgált házaspárok egymás közti kapcsolatainak kiépülésében. Az interakció és kommunikáció gyakorisága jelentős csoportképző tényező. A sűrű találkozás, a mindennapos kapcsolat könnyen kialakíthat közös értelmezési kereteket, közös problémákat, létrehozhatja a kölcsönös függőség csoportként azonosítható mintáit. Nap mint nap azonos időben, azonos járművön utazók között érhetjük tetten ezt az egyébként nem túl erős, pókhálórékonny csoportköteléket. Az előítéletesség leépítését célzó programok, az egyének közötti társadalom-lélektani távolság áthidalását célzó gyakorlati csoportszervező eljárások a térbeli közelség, az érintkezési alkalmak gyakoriságát megteremtő (elterelek előmozdítását célozzák, sok esetben sikerrel.

Sem a térbeli közelség, sem az érintkezés gyakorisága nem garantálja önmagában a csoport kialakulását, különösen nem,

ha a leendő tagok ellenszenvesek egymásnak, társadalom-lélektani értelemben véve távolállók, attitűdjeik, értékeik, nézeteik több különbséget mutatnak, mint hasonlóságot.

A csoportszerveződésnek a motiváció inkább következmény jellegű, mintsem eredendő oka. A motivációnak ugyanis rendszerint előfeltételei vannak, melyek sorában már említettük a térbeli közelséget, az érintkezési alkalmak gyakoriságát, a társadalom-lélektani közelséget. A *csoportcélok* elfogadása akkor következik be, ha ezek a célok a tagok társadalmilag meghatározott szükségleteiben gyökereznek. A marxista emberfelfogás egyik sarktétele, hogy az emberek egymással meghatározott társadalmi viszonyokba lépve, többek között szükségleteiket is termelik, ideológiákat, céltételezéseket alakítanak ki, melyek történelmi-társadalmi képződményként nem feltétlenül elégitenek ki tudatosan átélt szükségleteket, ám mégis motivációként, érdekeltségként hatnak.

Ilyen csoportképző tényező a Lewin által hangsúlyozott *közös sors*, mely a csoport tagjait mintegy „kívülről” determinálva, együttes élménylehetőségeiket eleve megszabja. Csoportképző tényező a társadalom munkamegosztásából adódó *funkcionális követelmények* sora, mely követelmények kielégítése – különösen modernizált társadalmak esetében – csoportszervezések nélkül egyszerűen lehetetlen. Egyén és csoport történelmi eredetű különválása – melyről korábban már beszélünk, a „magányos egyénbe” a szocializáció útján eleve beépíti a csoporttagságra irányuló motivációkat, melyeket pontatlanul, de a jelenségre helyesen utaló módon *affiliációs szükségletnek* nevezünk.

A fentebb körvonalazott csoporttagság-motivációs elméletek lényege, hogy a csoportot alkotó egyének önös érdekeik alapján cselekszenek, vagyis ha egy csoport tagjainak közös érdekei vagy célkitűzéseik vannak, és úgy látják, hogy a szóban forgó célok realizálása esetén mindannyian jobban járnának,

mint ha egyenként akarnák e célokat realizálni, akkor az egyének önérdeküket szem előtt tartva csoportba egyesülnek.

Mancur Olson ökonómiai elemzése szerint ez az állítás lévc; szerinte nem igaz, hogy a racionális, önérdekből eredő viselkedés következménye a csoportcélok követése, a csoport érdekeinek realizálása. Olson úgy véli, hogy az egyének csak akkor tesznek kísérletet csoportkeretek között történő értlcerealizálásra, ha erre kényszerítik őket, vagy valamilyen külön ösztönzöt helyeznek számukra kilátásba, mely arra az cactre lép érvénybe, ha az egyének hozzájárulnak a csoportban vu ló részvételhez. Kiscsoportok esetében ugyan előfordulhat Olson szerint az, hogy a csoportot alkotó egyének közös céljaik előmozdítása érdekében önként is tesznek valamit, jóllehet nem annyit, mint amennyi a csoport tagjai szempontjából optimális lenne. „A közös cél elérésére irányuló erőfeszítések költségeinek elosztása során azonban a kiscsoportokban meglepő tendencia mutatkozik arra, hogy a *kicsik* „kizsákmányolják a *nagyokat*”²⁹ (Olson kiemelése).

Olson úgy látja, hogy csoportok csak abban az esetben jönnek létre, ha a potenciális tagoknak eleve közös érdekeik vannak, melyeket csak közösen realizálhatnak. Ha a tisztán egyéni érdekéket csoport nélkül is realizálhatjuk, akkor a csoporthoz való csatlakozás kérdése fel sem merül számunkra. A közös érdekek – s a talajukon megfogalmazódó szükségletek – azt jelentik, hogy ha egyszer már realizálásra kerültek, akkor mindenkint megillet a létrehozott javakból való részesedés. Olson gondolatmenetének további mozzanata, hogy a kollektíven létrehozott javak megszerzésével járó költségek fedezése már korántsem közös érdek. Ez a mozzanat belső versengést idéz elő a csoport tagjai között, hiszen elvben mindenki azt szeretné, hogy a többiek fedezzék a költségeket, s ő csak az előnyökből részesüljön. Ezt a széthúzó tendenciát két tényező enyhítheti. Az egyik tényező a helyzet csapda voltának a fel-

ismerése s a tagok nyereszkesedésének önkorlátozása vagy a csoport által bevezetett kényszerítő szabályok alkalmazása. A másik tényező abban áll, hogy a megszerzett kollektív haszonnak olyannak kell lennie, hogy a befektetés mértékéhez képest valamelyik csoporttag számára individuálisan is megérje a befektetést. „A kollektív jószág (a csoportcél realizálása) biztosítására valószínűleg akkor kerül sor, ha a jószág költségei – a csoport valamelyik tagjának optimumpontján – olyan kicsik a csoport egészének a szóban forgó jószág megszerzéséből származó nyereségéhez képest, hogy az össznyereség legalább annyival vagy még többel haladja meg az összköltséget, mint amennyivel a csoportnyereség meghaladja az individuális nyereséget.”⁴⁰ A csoportért viselt teher tehát egyenlőtlenül oszlik meg a csoport tagjai között. Ez a titka annak, hogy a *kicsik* rendszerint „kizsákmányolják a *nagyokat*”.

További fontos szempont, hogy Olson megkülönbözteti az „exkluzív” és „inkluzív” csoportokat. Az exkluzív csoportok olyan célokat követnek, melyek megvalósításában a haszon korlátozott. Azaz minél kevesebben vannak a csoportban, annál nagyobb a tagok haszna. Ezek a csoportok nem növekednek. Az inkluzív csoportok által realizált célok folytán olyan haszon keletkezik, melynek elosztása korlátlan, azaz a csoport bővülésével együtt automatikusan növekedik a kollektív haszon is. Ezek a csoportok növekedésre orientáltak. Olson azokat a javakat nevezi exkluzív csoportok kovácsolására alkalmas céloknak, amelyek megszerzése egyidejűleg kizárja azt, hogy mások is hozzájuthassanak. Inkluzív csoportok keletkeznek akkor, ha a célok realizálása nem zárja ki – esetleg még elő is segítheti – azt, hogy mások is elérjék ugyanazt a célt.

Fentebb azt mondtuk, hogy a csoporttagság az egyén számára előnyös, olyan javakhoz képes a csoportban való részvétel során hozzájutni, melyekhez magányosan nehezebben vagy egyáltalán nem juthatna hozzá. Tudati leképeződése ennek a helyzetnek, hogy az egyén pozitívan értékeli a csoportokat,

melyeknek tagja, önnön azonosságérzésének elemévé teszi a csoportot leíró, meghatározó kategóriát. A csoportban való részvétel kettéhasítja az egyén által látott világot: megkülönbözteti a „saját csoportot” és az „idegeneket”, más csoportok tagjait. Ez a különbségtéves – mely Sumnertől való – egyaránt érvényes a társas kiscsoportok és a társadalmi nagycsoportok tagjaira.

A második világháború idején végzett amerikai katonaszociológiai vizsgálatok eredményei szerint a katonák számos esetben *nem* értékelték pozitívan saját csoportjukat, összehasonlításaikban és értékeléseikben *nem* a saját csoportjukat, hanem más, idegennek számító csoportokat vettek alapul.

A vonatkoztatási csoport elmélete azokra az esetekre kínál magyarázatot és előrejelzést, amikor az emberek csoport-hovatartozásuk megszabta elégedettségérzését vagy elégedetlenségérzését nem egyszerűen az általuk birtokolt előnyök és az őket sújtó hátrányok abszolút mércével megállapítható aránya határozza meg, hanem értékelésük *viszonyítás* eredményeképpen áll elő. Ez a folyamat végbemehet kiscsoportok egymás közti viszonyai között éppúgy, mint a kategoriális azonosság mentén létrejövő nagycsoportok vonatkozásában. A valóságban a társadalmi kategóriák (pl. státus, foglalkozás, etnikum stb.) által meghatározott nagycsoportok tagjai oly módon vonatkoztatják helyzetüket más kategóriák tagjaihoz, hogy ezt a folyamatot az „egyívásúakból” álló kiscsoportok közvetítik, és a kiscsoportokban való részvétel természetéből következő csoporthatások felerősítik.

Vonatkoztatásnak nevezzük a személy elégedettségérzését vagy elégedetlenségérzését meghatározó összehasonlítás és értékelés folyamatát, amikor a személy *mások* helyzetét veszi Ítélete támpontjául, s a maga helyzetét nem abszolút voltában, hanem viszonylagosságában mérlegeli. A vonatkoztatás alapjaként a saját – tagsági – csoport éppúgy szolgálhat, mint az idegen csoport. Merton a *viszonylagos elégedetlenség* tünete

kapcsán figyelt fel arra a paradoxonra, hogy a különböző fegyvernemhez tartozó katonák körében minél kisebb lehetőség mutatkozott az előmenetelre, annál kedvezőbbek voltak az előmeneteli lehetőségekkel kapcsolatos nézetek, s megfordítva, minél kedvezőbbek voltak az előmeneteli lehetőségek, annál kedvezőtlenebbül ítélték meg a katonák azokat. Itt nyilvánvalóan arról van szó, hogy a vonatkoztatási keretek különbözőképpen alakultak a kedvezőtlen és a kedvező előmeneteli lehetőségekkel rendelkező csoportokban.

A vonatkoztatás alapja ugyanis a vélt hasonlóság. A gyakori előléptetés esetében szélsőséges remények és várakozások kapnak lábra a katonák között, s önmagukat azokhoz viszonyítják, akik *már* előreléptek a ranglétrán, ennél fogva kudarcnak fogják fel jelenlegi pozíciójukat. Mintegy *anticipálják* maguknak leendő rangcsoportjukat, s a jelenlegi rangcsoportot negatívan értékelik. Elégedetlenségük tehát viszonylagos. Ezzel szemben az alacsony mobilitású csoportokban a kisebb rangfokozat sem vált ki elégedetlenséget, mert a viszonyítás nem az anticipált, hanem a tényleges rangcsoporthoz való tartozás alapján történik.

A vonatkoztatás kérdésköre azt a tágabban érvényesülő társadalmi kérdést foglalja magába, melyet Merton a következőképpen fogalmaz meg: „Viszonylag szerény életlehetőségeket, mikor tekintenek az emberek a dolgok normális és várható állapotának, melyért saját alkalmatlanságukat okolják, s mikor tartják ugyanezt az önkényes társadalmi mobilitási rendszer eredményének, amely rendszerben a jutalmak nem arányosak az egyéni képességekkel”.⁴¹

A vonatkoztatás kérdése itt lesz a társadalmi struktúra, a struktúra adta mobilitás kérdésévé. Sherif a következőképpen világítja meg a vonatkoztatási csoport jelenségének ezt a széles értelemben vett társadalmi alapját: „Egy szilárd, integrált és viszonylag kevésbé tagolt társadalomban valószínűleg nem volna szükség a vonatkoztatási csoport fogalmára. A modern

embert, kiváltképp a nyugati társadalmak emberét azonban a vertikális mobilitás, a státusok ellentmondásának problémái szorongatják. Fájdalmasan kénytelen átérezni a különböző csoportok céljainak és követelményeinek ellentmondásából eredő peremhelyzet nehézségeit. Élete során a különböző csoportokban különböző szerepei vannak, gyakran olyan közbülső helyzetbe kerül, ahol tapasztalatainak alkalmazásával és viselkedésével szemben ellentmondó követelményeket támasztanak. A szemtől szemben zajló kommunikációs helyzetekben, a tömegkommunikációban a különböző irányzatok és ideológiák nyomását, követelményeit és céljait érzékeli. Mindezek cselekvésének olyan feltételeit alkotják, amelyek révén az egyén a társadalomba belenövekszik, azonosságtudata formálódik. Eközben nagyszámú alternatívával szembesül, amelyek közül sajátos szükségleteinek megfelelően választania kell.”⁴²

Hanák Péter a századforduló magyar társadalmában mutatta ki a társadalmi struktúra kategoriálisan adott tagsági csoportjai és a vonatkoztatási csoportok különbségét, az ebből adódó feszültségeket. „Az objektíve adott termelési viszonyok-a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a termelőeszközkhöz való viszony, a jövedelmek forrása és nagysága – által meghatározott osztályhelyzetet státusnak nevezzük. Ez a struktúra belső tagozódásának, alkotóelemei jellegének, egymáshoz való viszonyának fő rendező elve. Az egyes egyének, csoportok, rétegek helyét azonban nemcsak gazdaságilag meghatározott, abszolút státusok jelölik ki, hanem egyéb, történeti és szociális tényezők: eredet, származás, nevelés, műveltség és presztízs, vagyis az örökölt és szerzett pozíció is befolyásolja. Azt a történetileg meghatározott relatív helyzetet neveznénk pozíciónak. A polgári társadalom klasszikus modelljében státus és pozíció nagyjából egybeesett, a kelet-közép-európai társadalomfejlődésben azonban az abszolút osztályhelyzet és a relatív pozíció az egykori nemesség, az új polgárság és a parasztság esetében is eltért egymástól.”⁴³

A státus és a pozíció közötti meg nem felelés a két világháború közti magyar társadalmat is végigkísérte. Az „úri középosztály” vonatkoztatási csoportja így vonhatott bűvkörébe státusát tekintve nagyon is különböző rétegeket (alkalmazottakat, hivatalnokokat, értelmiségieket, kispolgári és polgári rétegeket), kizárva egyúttal a nem magyar eredetűnek bélyegzett városi polgárság egy részét és a paraszti tömegeket.

Tagsági és vonatkoztatási csoport közötti meg nem felelés ma sem ismeretlen probléma társadalmunkban. Gyermek politikai szocializációja kutatása során figyeltünk fel arra, hogy míg a gyermekek ideológiai-politikai tekintetben a szocialista társadalmat teszik meg vonatkoztatási alapul, addig pragmatikus-fogyasztói értékek tekintetében a kapitalista társadalmakhoz hasonlítják életviszonyaikat. Státus és pozíció eltérésére példa az a hazai vizsgálat, melynek eredményei szerint a „középre húzás” tudati jelensége széles rétegekre jellemző önbesorolási gyakorlat, függetlenül attól, hogy a válaszadók életviszonyai tekintetében nagy különbségek mutatkoznak. Helyzetük előnyös voltát az objektíve jó életfeltételek között élő rétegek éppúgy nem vállalják fel viszonyításukban, mint ahogyan a középbbe sorolják magukat azok is, akik objektíve kedvezőtlen életfeltételek között élnek.

A vonatkoztatási csoport elmélete segítségével választ kaphatunk azokra az esetekre, amikor nincs egy az egyben való megfelelés a csoportok objektív életfeltételei és a rájuk vonatkozó értékelés között. Ezzel az elmélettel írhatjuk le a csoportváltozásjelenségeinek sokszínű világát. A társadalmi mobilitás, az inadekvát társadalmi önbesorolás, az asszimiláció, az elpártolás, az árulás, a nem saját csoporttal való azonosulás mindmennyi sajátos formája.

A vonatkoztatási csoport és az egyén viszonya két alaptípusra bontható. Az egyik típus esetében a vonatkoztatási csoport olyan helyzetben van, hogy az egyént jutalmazhatja vagy büntetheti, s ezáltal közvetlen hatást gyakorolhat az egyénre abban

a tekintetben, hogy kövesse a csoport által megszabott értékeket, normákat. E közvetlen hatás esetében *normatív vonatkoztatási csoportról* beszélünk. A másik típus esetében a csoport pusztán csak mérce vagy viszonyítási pont, amelyet az egyén ítéletei, attitűdjei kialakításakor figyelembe vesz. A hatás ilyenkor közvetett, az egyén mintegy anticipálja a csoport értékeit, normáit, melynek még nem tagja, csak szeretne az lenni (vagy azt *képzeli*, hogy tag már a csoportban). E közvetett hatás esetében *összehasonlítási* vonatkoztatási csoportról beszélünk.

A vonatkoztatási csoportok – különösen, ha az egyéntől lávoleső csoportok közül kerülnek ki – értékeinek és normáinak észlelése azonban homályos és pontatlan lehet. Ráadásul arra sincs lehetőség, hogy az egyén téves észlelését korrigálja, s ilyenkor következik be a karikatúraszerű vonatkoztatás, „túljátszás”, félreértelmezésen alapuló, nevetséget vagy megütközést keltő azonosulás. Jó példái ennek a pontatlan észlelésen alapuló sztereotipikus reagálásnak az új csoportjához való tartozást iskolásán kihangsúlyozó asszimiláns, a renegát túlbuzgósa, a parvenü szertartásos, mesterkélt viselkedése.

A pontos észlelés alaptényezője az idő. Ha a vonatkoztatás tartós, akkor az eleinte homályos és nehezen értelmezhető norma- és értékrendszer végül is világosan kivehetővé és ténylegesen elsajátította, mintegy megszokássá válik.

A vonatkoztatásnak eddig csak a vonzó-pozitív formájáról beszéltünk, de nyilvánvalóan létezik taszító-negatív vonatkoztatás is, melynek egyik példájaként a már említett kortárs-csoportokat hozhatjuk föl. Ez esetben az adott csoport (példánkban a család és a család által megtestesített társadalmi osztály vagy réteg) taszítás forrásává válik, s az elszakadás intlltóoka lesz. A vonatkoztatás vonzalmon alapuló folyamatainak az ellenvonatkoztatás voltaképpen párhuzamos kísérője, a vonatkoztatott csoport választását támogató érzelmi-gondolati folyamata, a kísértő ellenérvek elnémításának hathatós eszköze.

Csoporthatások

A társas kölcsönhatások eredményeképpen az egymás társaságában lévő egyének érzelmi világában, gondolkodási és ítéletalkotási folyamataiban olyan jelenségek mutatkoznak, amelyek elmaradnak, ha az egyén magányos helyzetben van éppen. A társas hatások mindig aktuálisan érvényesülnek. Miután a résztvevők egymást jelenlévőkként határozták meg, más rendezőelvre már nincs szükség ahhoz, hogy a társ vagy a társ által kiváltott – gátló vagy serkentő – motivációs feszültség megjelenjen.

A csoport azért képez sajátos minőséget, mert a társas hatásokat tartósan rendezni képes, kidolgozza és a tagok rendelkezésére bocsátja azokat a kategóriákat, amelyek segítségével a szintér áttekinthetővé válik. A résztvevők, a végzett tevékenység, a tevékenység ideje és tere ezáltal előre látható és megélhető struktúrát ölt.

Tömeghatásról beszélünk, ha a társas szféra elveszti struktúráját, illetve az ki sem alakul. Ezáltal a tömeg tagjaiban megnövekszik a motivációs feszültség, mely a gondolati és érzelmi bizonytalanságérzet következtében nem képes rendezetten levezetődni. Mintegy fejlődéslélektani visszaesés játszódik le ilyenkor az egyénben, amit elszemélytelenedésnek neveznek. A tömeget alkotó egyének életmódjuktól, foglalkozásuktól, egyéni sajátosságaiktól, értelmi szintjüktől függetlenül kollektív érzelmi állapotba kerülnek, melynek következtében olyan viselkedésre lesznek képesek, amilyenre egyébként egyénileg, önuralmuk és felelősségérzetük birtokában nemigen vetemedné-

nek. Freud szerint a tömegben megszűnnek az egyéni életvezetésben érvényesülő indulati kötődések, és ez magyarázza például a pánikviselkedés „fékevesztett”, sokszor önpusztító, katasztrofális kialakulását. A tömegviselkedés a cselekvési mező áttekinthetlensége által okozott társadalmi csapda, amikor az együttműködés kiszorul a lehetőségek szférájából, és önpusztító kollektív viselkedés szabadul el.

A csoport éppúgy rendezi a társas hatások anyagát, mint ahogy azt teszi a személyközi kapcsolat. Egy érdekes hatást ismerünk, mely jól példázza a csoportban lezajló rendeződést, bizonyítván egyes típusú feladatokban a csoport *főlényét* az egyénekkel szemben. Egy amerikai kutató még a 20-as években vizsgálta, hogy pusztán statisztikai szempontból nézve milyen viszony van az egyéni ítéletek és a számszerűen összegzett, mesterségesen csoportossá tett ítéletek átlaga között. Arra kérte szemináriumának hallgatóit, hogy becsüljék meg az osztályterem hőmérsékletét, majd a becsléseket leátlagolva azt találta, hogy a „csoportítélet” jobb volt, mint az egyéni ítéletek 80%-a. Amikor a vizsgálatot úgy ismételte meg, hogy fényképek alapján különböző személyek intelligenciáját kellett a hallgatóknak megállapítaniuk, nem mutatkozott különbség.

1931 májusában a bécsi rádióban 9 bemondó (életkoruk 12 és 58 év között szóródott) egymás után felolvasott egy azonos szöveget. A rádió hallgatóságát felkérték, hogy a nagyjából két és fél percig tartó beszédpróba alapján határozzák meg a bemondók életkorát. 2700-an küldték be becslésüket. Kiderült, hogy a hallgatók minden egyes bemondónak csaknem pontosan eltalálták az életkorát. Ez nem azt jelenti, hogy sok volt a helyes becslés, hanem azt, hogy a hallgatók becsléseiben elkövetett hibák *kiegyenlítették* egymást.

Már valóságos interakció szükséges ahhoz, hogy a csoportban az egyéni erő kifejtések mechanikus megsokszorozódása jelentkezzen. Ezt az egyszerű mennyiségi összeadódást Marx a következőképpen jellemezte: „Miként egy lovasszázad támadó-

ereje vagy egy gyalogezred ellenállóereje lényegesen különbözik az egyes lovasok és gyalogosok által elszigetelten kifejtett támadó- és ellenállóerők összegétől, úgy az elszigetelt munkások mechanikai erőssége is különbözik attól a társadalmi erőpotenciáltól, amely akkor fejlődik ki, ha sok kéz működik össze egyidejűleg egyazon osztatlan műveletben, például ha egy terhet fel kell emelni, egy hajtókart kell forgatni, vagy valamely ellenállást az útból el kell hárítani. A kombinált munka hatását itt az elszigetelt munka vagy egyáltalában nem, vagy csak törpe méretekben tudná létrehozni.”⁴³

A mechanikus erőmegsokszorozódás többelthatása még határozottabban jelentkezik, ha munkamegosztással társul. Az ily módon szervezett kollektív erő kifejtések egyszerű technikai eszközök alkalmazásával, pazarló módon, sok áldozatot kívánva hatalmas termelőerőket szabadítottak föl a múltban. Az emberiség művelődéstörténetéből ismert monumentális építmények, piramisok, paloták, gátak, templomok, várak jöttek így létre, az őket létrehozó korok társadalmi reprezentációjának, uralkodó ideológiájának ma is ámulatot keltő tanúiként.

A csoportos helyzet által létrehozott erőmegsokszorozódás csak abban az esetben várható, ha a csoport teljesítménye azon múlik, hogy a csoport leginkább teljesítőképes tagjai mit produkálnak. Minél nagyobb a csoport, annál valószínűbb, hogy kiemelkedő képességű tagok bukkannak föl benne, ennél fogva a csoport teljesítménye jelentős fölényt mutathat ahhoz képest, ha egymástól elszigetelt egyének ténykednek ugyanazon a feladaton. Vannak azonban olyan feladatok, ahol a csoport inkább akadályozza, mintsem előmozdítja a hatékonyságot, mert ebben az esetben a csoport legkisebb tagjához kénytelen igazodni az összes többi. Példaként vegyünk egy csoport futót, akiknek együtt kell célba érniük. Nyilván a leglassúbb futó által szabott ütemben kell futnia az egész csoportnak, hiszen ha ő lemarad, az eredmény érvénytelen.

A társas hatásokat csoportthatásokká alakító rendeződési

folyamat egyként mutathat formális vagy informális jelleget, azonban közös követelmény, hogy a résztvevők száma ne terjedjen túl bizonyos határon. Hozzávetőlegesen a mindennapi In pasztalatóból is sejtjük, hogy 20-25 főn felül érdemlegesen kiscsoportról már nem beszélhetünk. Ilyen létszámon túl a csoport felbomlik, tömeggé verődik, vagy több kiscsoportot születik belőle.

A kiscsoportok létszámának alakulását szabályozó elv mögött a *figyelem* természetére vonatkozó törvényszerűség lapang. Miller figyelte meg, hogy egy időpillanatban csak korlátozottan vagyunk képesek a környezet ingereire odafigyelni. Az ingerlést kiváltó ingerek száma nem lehet több, mint 7 ± 2 . Ha most a figyelem számára kínálkozó ingernek tekintjük a csoport tagjait, akkor kézenfekvő, hogy az optimális csoportnagyság 7 személy körül kell hogy ingadozzon. Nyilván nem ez a helyzet, hogy az emberi személyiség mint észlelés tárgya figyelemfelkeltő ingerrel volna azonosítható. De az igaz, hogy egy-egy személyről csak akkor állíthatjuk, hogy ismerjük, ha a maga *történetében* követjük nyomon sorsát, aktívan közrehatunk alakulásában, ha semmi sem közömbös nekünk sem, a mi őt éri. Az ilyen típusú érdeklődés ritka, az őszinteség és a a szahihetőség károsodása nélkül (hacsak nem vezetünk karotékokat, mint egyes szállodák törzsvendégeik névnapjáról, szeszélyeiről stb.).

Számos kiscsoport létszáma meghaladja az optimumot. Ezekben a csoportokban tartós alakzatok, alcsoportok, párok, klikkek találhatóak, melyek a csoport tagjainak szemében egyetlen egységnek minősülnek. Ily módon a csoport mint egész biztosan állhat a lábán, de a csoporton belül romlik a személyre szabott megismerés esélye.

A kívülálló számára a csoportok felismerése, azonosítása akkor lehetséges, ha bizonyos alakszerű jegyek azonosíthatók számára, vagy olyan határozott észlelési sémával rendelkezik, mely mintegy rávetül emberek bizonyos csoportjaira vagy típu-

sára. (Utóbbi esetben előítéletes észlelésről van szó.) Különböző halmazokat (így emberek halmazát is) akkor észlelünk csoportszerűnek, ha az elemek térben egymáshoz közel helyezkednek el, ha hasonlítanak egymáshoz, ha együtt mozognak, ha kiemelkednek a háttérből, vagy ha „jó folytatást” kínálnak a szemnek. A csoportként észlelt személyegyüttesek észlelése torzulással terhes, egységesít, és szélsőségek felé hajt. Egy vizsgálatban kísérleti személyeknek fényképeket mutattak, amelyeket kilencfokú skálán meg kellett ítélni aszerint, hogy a rajtuk látható személyek rokonszenvesek vagy ellenszenvesek voltak-e. Ezt követően a kísérleti személyek két, illetve három személyt együtt mutató fényképeken látható csoportokat ítélték meg ugyanazon a listán (a kísérleti személyek mások, a fényképeken ábrázolt személyek ugyanazok voltak), s kiderült, hogy az együttesekre adott ítéletek szélsőségessé váltak, magasabb értéket mutattak, mint az egyenként mutatott fényképekre adott ítéletek átlagértékei.

Felvonulásokon, szpartakiádokon, tánc- és balettelőadásokon többnyire ezeknek az elveknek az ismeretében hozzák létre a szemet gyönyörködtető csoportos alakzatokat. De a mindennapi életben is sokszor pusztán azért észlelünk csoportként egy sokaságot, mert egymás szoros közelségében tartózkodnak, vagy hasonló jegyeket vélünk személyeken észrevenni. Vannak csoportok, amelyek kifejezetten arra törekednek, hogy láthatóságukat fokozzák, s ezáltal elmélyítsék a csoportészlelés okozta egységesítő, asszimilációs hatást.

A formális csoportokban gyakran előforduló egyenruhák, megkülönböztető jelzések, jól látható viselkedési sajátosságok a láthatóságból adódó hatások tudatos kihasználására épülnek, hiszen fontos, hogy senkinek se okozzon problémát egy rendőr, egy vasutas vagy postás megismerése. Más csoportokban ellenkezőleg: az a törekvés, hogy a tagokat ne lehessen felismerni. A titkos társaságok, bűnözőbandák, az elhárításban dolgozó

személyek tevékenysége meghiúsulna, ha tagságukra fény derülne.

A csoportban való részvétel a tagok szempontjából is torzítja a képet, mivel megsokszorozódik számukra annak a tulajdonságnak a jelentősége, mely a tagokban közösnek tűnik. A kívülálló egységesítő túlzásának a csoporton belül lévő csoporttudata felel meg, mely abban különbözik a kívülálló látásától, hogy nem fojtja el az individuális varianciákat, nem teszi lehetetlenné a belső differenciálást, míg a kívülálló a csoport belső individuális tagoltságára „vak”.

A térbeli közelség a csoport szempontjából nemcsak az érintkezési alkalmak gyakoriságát jelenti, hanem egyben a csoporthoz tartozó *terület* birtoklását, elkülönítését is magával hozza. A területbirtoklás a csoport számára a tér „belakását”, léte egyszerre valóságos és szimbolikus bizonyítékát jelenti. A csoportok azért jelentős energiát fordítanak saját terület megszerzésére, illetve annak megtartására. Egyénekből az már eleve csoportot kovácsolhat, ha ráébrednek, hogy közös területen élnek, melynek védelme, gyarapítása individuális érdekük is.

Az *életkori* azonosság szintén erős csoportkovácsoló tényező lehet. Részint erre vezethető vissza a nemzedéki csoport jelenléte, mely inkább szimbolikus, mintsem tényleges interakciós alít pókon nyugszik, de a már egyszer létrejött szimbolikus nemzedéki vonatkoztatási keret megkönnyíti az életkori elven szerveződő kiscsoportok létrejöttét. Ilyen esetben az egyénekre jellemző életkori sajátosságok pregnánsabbá válnak a csoportban, s nem kismértékben alapul szolgálnak a különböző életkori csoportokra vonatkozó sztereotípiák – időskor esetében stigmák – kialakulásához.

A *nemi* azonosság a csoportban ugyancsak megsokszorozza a nemekre jellemző viselkedési jellemzők hatását. A kutatásokban azt találták, hogy nők csoportjai inkább választják a tagok közötti együttműködés formáit, harmonikusabb légkört terem-

tenek, mint a férfiak. A férfiak versengőbbek, ellenállóbbak a többségi hatásokkal szemben, kommunikációjukban ritkábban alkalmazzák a szemkontaktust, mint a nők. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a nemi összetétel tekintetében homogén csoportok felerősítik a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárások és normák hatóerejét.

Az egyéni képességek és tulajdonságok rendszerint megszabják, hogy a csoport milyen pozícióba juttatja az egyént. Azt tapasztalták, hogy az intelligensebb csoporttag népszerűbb, aktívabb és a csoportnormákhoz alkalmazkodóbb, mint a kevésbé intelligens csoporttag. A szociális egyének a csoportban előmozdítják az interakciót, a kommunikációt, és pozitívan befolyásolják a csoport szociális légkörét. Ha egy-egy érzelmi *tulajdonság* tekintetében homogén csoportok jönnek létre, akkor az adott tulajdonság mentén a csoport jellegzetesen extrémizálódik, a szomorúak még szomorúbbak lesznek, a vidámak még vidámabbá válnak a hasonlóan érzők csoportjában.

Homogén csoportokról akkor beszélünk, ha a tagok valamely egyéni tulajdonsága, szociológiai-demográfiai jellemzője eleve megegyezik. E megegyezés hiánya esetén heterogén csoportokról van szó. Homogén csoportokban a csoporthatásból származó homogenizáció felerősíti az eleve meglévő jellemző jegyeket, ami akkor hasznos, ha a csoportnak speciális tevékenységet eredményesen kell végeznie. Káros mellékhatás azonban a szegregáció, a szektásodás, az elkülönülés, mely túlsúlyra kerül, ha a homogén csoportok szervezésére kényszerből, alternatívahiányból vagy bürokratikus megfontolások miatt kerül sor. A heterogenitás kívánatosabb csoportszervezési elv, hiszen ezáltal maga a csoport kell hogy homogenizálódjék, együttes élményét magának kell megkeresnie külsőleg adott támpontokra adott reakció helyett.

Csoport kommunikációs hatások. Az értekezletek olyan csoportos alkalmak, ahol a résztvevők különböző kérdésekről cserélnek eszmét, vagy kérdéseket vitatnak meg, ezt rendszerint

valamilyen csoportos elhatározás, döntés követi. Ezúttal azokat a hatásokat vizsgáljuk meg, amelyek a csoportos kommunikáció során merülnek fel.

Az álcsoporthatások ismeretében azt a demokratikusnak tűnő következtetést vonhatnánk le, hogy az egyének csoportjai törvényszerűen csálhatatlanabb ítéleteket tudnak hozni, mint az egyének külön-külön, hiszen az egyének által külön-külön elkövetett tévedések a csoportítéletben összegeződve kioltják egymást. Arisztotelész is ezen a véleményen volt: „Éppen ezért a sokaság pontosabban ítéli meg a zenei és költői műveket, mint az egyedi emberek, nevezetesen az egyik az egészből ezt a részt, a másik az egészből amazt a részt, mindannyian együtt pedig az egészet.”

Arisztotelész egy zseniálisan felismert elvet vitt túlzásba. A kölcsönös hibakiegyenlítés ugyanis csak akkor áll elő, ha az Ítélező egyének között nincsenek olyanok, akik semmit sem tudnak az ítélet tárgyáról. Ez az elv tehát csak akkor állja meg helyét, ha a csoport tagjai kompetensek, hozzáértésről tesznek tanúságot a megítélt kérdés vonatkozásában.

Érdemi csoportos megbeszélésnek csak akkor van értelme, ha a résztvevők kompetensek a terítékre kerülő témában. Ebben az esetben számolhatunk a születő csoportítélet fölényében. A kompetenciahiányos csoportok megbeszélései nemcsak terméketlenek, hanem többnyire elhomályosítják még azok látását is, akik merő véletlenségből esetleg ráhibázhattak volna a helyes megoldásra.

Az egy-egy kérdés megítélésére alkalmas személyek köre rendszerint szélesebb annál, mint amit feltételezünk. Merton a „szakképzettek képtelenségéről” beszélve arra a jelenségre utal, mikor bürokratikus szempontok alapján állapítják meg a hozzáértést és a hozzáértés hiányát, ám ez az osztályozás nincs feltétlenül összhangban a tényleges hozzáértéssel. Szélsőséges példával élve elképzelhető, hogy egy színvak művész-történész diplomát szerez, egy süketből zenészakértő lesz, s

ebben az esetben bürokratikus mércével mérve hozzáértőnek számít, a dolog lényegét tekintve azonban hozzá nem értő marad. Nemcsak az „illetékes” minősülhet persze illetéktelennek, az illetéktelenről is kiderülhet, hogy valójában ért a szóban forgó dolgokhoz. Ezért az értekezletek résztvevőinek kiválasztásakor különös gonddal kell ügyelni a résztvevők kompetenciájára, ami voltaképpen *megfelelő informáltságot* jelent.

A csoportkommunikáció során megtárgyalt témák kompetenciaigénye nem mindig állapítható meg tisztán, hiszen számos olyan, értékeket involváló téma képzelhető el, ahol a szakértelem önmagában kevés. Ilyen esetekben a tekintély, a népszerűség, a vélt hozzáértés döntheti el a szóban forgó kérdés sorsát, a csoportkommunikációs hatások inkább rontják, mintsem javítanak az ítélelhozatal hatásfokát.

Csoportban ugyanis a társadalmi összehasonlítást involváló véleménye okozta nyomás erőteljesebben hat az egyénekre, mint magányos helyzetben, ezért értékítéleteket helyesebb a csoportkommunikációs hatásoktól függetlenül hozni.

Az *ötletcsoportokat* azzal a céllal szervezik, hogy a csoportos helyzetben a résztvevők szabadon, gátlás nélkül vessék fel ötleteiket, elgondolásaikat egy-egy problémát illetően. A következő szabályok betartására kell ezekben a csoportokban ügyelni:

1. Minden gondolat kimondható, tekintet nélkül arra, hogy milyen minőségű.
2. Egyetlen gondolatot sem szabad értékelni egészen addig, míg valamennyinek hangot nem adtak.
3. Az egyik személy által felvetett gondolat, ötlet továbbgondolása, továbbfejlesztése nemcsak megengedett, hanem kifejezetten javallt.

A „brainstorming” csoportokkal kapcsolatos kísérletek azt mutatják, hogy ez a módszer valóban termékeny, számos új gondolatra sarkallja a résztvevőket, melyek gondos utólagos kiértékelése természetesen elengedhetetlen. Már Lewin kimu-

tattá, hogy a csoportvitát követő közös döntés jobban mozgósítja az egyént, mint a pusztán egyoldalú közlés, de Lewin nem kutatta a döntés csoportos jellegéből adódó ítéleti elmozdulásokat. Az ötvenes évek végén tűnedeztek fel olyan kísérletek, amelyek azt a nézetet igyekeztek megcáfolni, miszerint az emberek csoportban óvatosabbak, mint egyéni helyzetben. A vizsgálati eredmények szerint csoportban a kísérleti személyek merészebbek voltak, inkább mutattak kockázatvállalási hajlandóságot, mint egyénileg. Azt tapasztalták, hogy a férfiak csoportban kockázatvállalóbbak, mint a nők.

A csoportdöntés vizsgálata céljából listát szerkesztettek, mely 12 döntési szituációt tartalmazott. A kísérleti személyeknek először egyénileg el kellett dönteniük, hogy a szituációból következő két választási lehetőség közül a siker milyen valószínűsége mellett választják azt az alternatívát, mely nagy kockázatot rejt magában, de ha sikerül, akkor nagy hasznot is hoz.

Példaként közlünk három ilyen szituációt:

1. Szívbillentyűzavarok jelentkeznek egy harmincas férfinál, aki választhat: vagy megoperáltatja magát, s ez esetben – ha az operáció sikerül – tökéletesen meggyógyul (ha nem, akkor meghal), vagy a gyógyszeres kezelést választja, amivel ugyan sosem gyógyul meg teljesen, de szerény keretek között bizonyosan életben marad.

Mekkora legyen az operáció sikervalószínűsége, hogy ön az operációt ajánlja?

10%, 20%, 30%, 40%, 50%, 60%, 70%, 80%, 90%.

10 – egyáltalán nem ajánlom az operációt, függetlenül a siker valószínűségétől.

2. Egy fiatal nő félmilliót vagyont örököl, és valaki azt ajánlja neki, hogy társuljon be egy zöldség- és gyümölcskereskedésbe, így négy év alatt megkétszerezheti a pénzét. Az ajánlattevő azonban kicsit gyanúsnak tűnik. A másik lehetőség,

hogy befizet egy öröklakásra, mely szintén négy év múlva készül el, de közben még rá kell költeni 200 000 Ft-ot.

Mekkora legyen a kereskedelmi ajánlat sikervalószínűsége, hogy ön azt ajánlja?

10%, 20%, 30%, 40%, 50%, 60%, 70%, 80%, 90%.

10 – egyáltalán nem ajánlja a kereskedelmi társulást.

3. Egy vidéki városba lelátogat a sakknagymester, és kihívja a megyei bajnokot, aki szintén nem rossz játékos. Az utóbbi a partin választás elé kerül, hogy megkíséreljen-e egy ritkán alkalmazott cseles manővert, melyet a nagymester nem ismer vagy elfelejtett, akkor a győzelem biztos, viszont ha átlát rajta, akkor a vereség elkerülhetetlen. Máskülönbén a parti döntetlenre áll. Mekkora legyen a manőver sikerének a valószínűsége, hogy a vidéki játékos azt válassza?

10%, 20%, 30%, 40%, 50%, 60%, 70%, 80%, 90%.

10 – a vidéki mester ne folyamodjon ehhez a manőverhez.

Miután az egyének eldöntötték, hogy milyen sikervalószínűség mellett tanácsolnák a szituáció alanyának a kockázatosabb alternatívát, a kísérleti személyekből csoportokat alakítottak, és ezúttal csoportos kommunikációt követően kellett dűlőre jutniuk a dilemmákat illetően. Az egyéni ítéletek átlagainak és a csoportdöntésben született ítéleteknek az összehasonlítása útján lehetett megállapítani a csoporthelyzet *polarizációs* hatását, ami a merészebb magatartás preferálását jelentette.

Egyetemistákkal folytatott saját vizsgálataimban azt tapasztaltam, hogy nemcsak a nem, de a szóban forgó probléma tétjének nagysága is befolyásolja a kockázatvállalási hajlandóság eltolódását. A példaként közölt második helyzetben például a csoportok minden esetben óvatosabbak voltak, mint az egyének, míg a harmadik esetben a kockázatvállalás megnőtt. Az első esetben a férfiak óvatosabbakká váltak csoportban, mint a nők. Ezek a nem kvantifikált eredmények arra utalnak,

hogyan az *érintettség* hat a kockázatvállalásra. Minél kevésbé érinti a téma a kísérleti személyt, annál merészebbé válik a csoportban, míg erős involváció mellett inkább az óvatosság irányába történő elmozdulás lesz az uralkodó.

A kockázatvállalás csoportban történő fokozódása azzal függhet össze, hogy az individualitást mint értéket hangsúlyozó kultúrákban a kockázatvállalás fontos individuális erény, s a személyek a csoportban mintegy bizonygatni akarják egymásra licitálva, hogy rendelkeznek ezzel az erénnyel. Az is lehetséges magyarázat, hogy a leginkább kockázatvállaló személy egyben a legnagyobb befolyásolóképeséggel rendelkezik, s ezáltal nő meg a csoport kockázatvállaló hajlandósága.

Felmerült az a magyarázati lehetőség is, hogy a csoportban megoszlik a döntésért viselt felelősség. Személytelenné válik a döntés, és emiatt parttalanúvá válik a csoport merészsége, mivel nincs felelősségre vonható egyén. Vannak, akik egyenesen a „csoportgondolkodás áldozatairól” beszélnek e tendencia kapcsán. (Jóllehet többnyire nem a döntéshozó csoport az áldozat, hanem azok, akiket a hibás, irreális döntés sújt.)

A csoportban kialakuló felelőtlenység transzformálja a csoport problémalátását, hamis programideológiák kialakításához vezet. A csoportban eluralkodik az optimizmus, fellendül a kockázatvállalási kedv, és kialakul a kollektív öngazolások rendszere. Legsúlyosabb következmény (melyre Nixon elnök és „csapata” botrányos bukását követően hívták fel a figyelmet), hogy kialakul a csoport saját, külön moralitásába vetett feltétlen hit, ami a „cél szentesíti az eszközt” logikának megfelelően törvényszerűen etikai ingoványra viszi a csoportot. A hangadó személyek „kapuőrként” működnek, információkat visszatartanak, kikozmetikáznak, ahogyan azt a csoport program ideológiájának mindenkori szükségletei megkövetelik.

Darley és Latané a csoportos helyzet és a felelősségelhárítás összefüggéseit kutatták a segítségnyújtás során. Arra a meglepőnek tűnő következtetésre jutottak, hogy az áldozatnak annál

kisebb valószínűséggel fognak segíteni, minél többen tudnák azt megtenni. Egy kísérletben füstöt vezettek be a helyiségbe, ahol kísérleti személyek mit sem sejtve egy kérdőívet töltöttek ki. Amikor magányos helyzetben történt füstszivárgás, a kísérleti személyek kétharmada vette észre a füstöt. Csoporthelyzetben a kísérleti személyek csupán egynegyede döbbsent rá a füstszivárgásra, akkor kiáltott fel először valaki: „Úristen, biztosan túl sokat cigarettáztam!”. A csoporthelyzetben, ha valaki észrevette a füstöt, előbb a többiekre nézett, majd amikor látta, hogy azok semmit sem tesznek, vállat vonva kérdőívére hajolt. „A csoport akadályozó hatása olyan nagy volt – írják a szerzők -, hogy a többiek inkább voltak hajlandók telefüstölt teremben ülni, mint riadtságuk kifejezésével gyanússá válni egymás előtt.” A tagok jellegzetes felelősségelhárító ideológiákat gyártottak annak indoklására, hogy miért nem tettek valamit a füst terjedésének megakadályozására. „Lyuk a légkondicionáló berendezésben” – gondolta az egyik kísérleti személy. „Kémiai laboratórium van az épületben”, „meghibásodott a központi fűtés csőhálózata” – vélekedtek mások. E magyarázatok segítségével elhárították a kísérleti személyek maguktól annak ódiumát, hogy elsőként definiálják a helyzetet úgy, hogy „tűz van!”, ami már lehetetlenné tette volna a cselekvés felelőségének elhárítását.

Igazi csapdahelyzet jöhet létre a csoportban, ha senki sem akad, aki a várható közös haszon felmérésével magára vállalná a csoportért való cselekvés Olson által emlegetett terheit.

Csoportfolyamatok

A csoporthatásokat a csoportfolyamatok építik be a csoport zavartalan működése által megkívánt rendbe. A csoportlét folyamatai jellegük szerint különböznek egymástól. Elsőként a csoport elsődleges, szerkezetalakító folyamatát, az interakciós hálózat működését említhetjük meg. Az interakciós hálózat metszéspontjait a csoport által ellátandó funkció szempontjából fontos pozíciók (státusok) képezik, amelyekhez a csoport által szankcionált szerepviselkedések rendelődnek.

Az interakciós folyamatban a szerepek két alaptípusát különböztethetjük meg. Az első típusba a csoportcél elérését aktívan előmozdító szerepek tartoznak, mint például a tájékoztató, tanácsadó és az értékelő szerepek. A második csoportba a passzív, a végrehajtást szolgáló szerepek tartoznak, melyek betöltői az aktív szerepek kiegészítő párjaiként tájékoztatásra, irányításra szorulnak, tanácsot és értékelő véleményt kérnek. Ez a szereposztás a cél felé haladás során állandó, betöltőik azonban az éppen végzett tevékenység jellege által megkívánt hozzáértés, személyiségvonások, hangulati tényezők, beállítódások szerint változhatnak.

Az interakciós hálózat a csoport *eredményességének záloga*. A pozíciók nélkülözhetetlenek, de nem birtokosaik azoknak, hiszen csak valamilyen funkcionálisan igényelt tulajdonságuk (szakértelem, képesség) fontos, személyük tehát tetszés szerint felcserélhető. Erre láttunk példát a szervezetek kapcsán (v.ö.: Éjszakai repülés). A kiscsoport azonban a személyes találkozások és kölcsönös meghatározások tere is egyben. Személy-

közi kapcsolatok hálója szövődik a tagok között, ami jelentős mértékben visszahat az eredményességre is. E rokonszenvekből és ellenszenvekből szőtt háló a csoport *összetartozásának* záloga. E két érték – az eredményesség és az összetartás – nincs feltétlenül összhangban egymással. Az eredményesség az egyén valamely speciális tulajdonságát igényli, az összetartás a személyiség teljességét követeli meg, a személy másik számára megnyíló, kapcsolatra, empátiára, szeretetre orientált arcát viszi be a csoportba. Itt már nem beszélhetünk pótolhatóságról, hiszen mindenki a maga individualitásában nyeri el a csoport által kijelölt társas pozícióját, ölti magára társas szerepét, s ebben a minőségében pótolhatatlan. Két sztereotípust jön tehát létre: az egyik a feladat teljesítésére képesíti a csoportot, a másik pedig az összetartás érzését táplálja. Mindkét hálózatot a kommunikáció árama élteti.

A csoporton belüli kommunikáció a maga elvontságában kevésbé tekinthető önálló csoportalkotó tényezőnek (bár annak *tűnhet*). Egy-egy csoportkommunikációs típus csak jelzi a csoport állapotát, kiegyensúlyozottságát, feldaraboltságát vagy bomlását. A kommunikációs minta ismerete támpontot adhat a csoport tevékenységi szintjének a megállapítására is. Többféle típust különböztethetünk meg a kommunikációs alakzatok között. ABSZOLÚT-típusnak nevezhetjük azt, amikor a csoport minden egyes tagja minden mással kommunikációs kapcsolatot tart fenn. Ez lehet a csoport teljes strukturátlanságának a jele, de lehet a csoport sajátos tevékenységi szervezetének a tünete is. Beszélünk KÖR-ről, melyben minden csoporttag két másik csoporttaggal tart fenn kétoldalú kommunikációs kapcsolatot, senkinek sincs hírmonopóliuma. Az ilyen csoportokban elkülönült vezető sincs (már vagy még).

A LÁNC-ban a két végponton lévő csoporttag hátrányos helyzetben van, mivel csak egyetlen partnerrel léphet kommunikációba. Az Y alakzat centralizált kommunikációt hoz létre, a központi személy három személlyel is kommunikálhat,

az összes többi csak egy személlyel (vele vagy egyik közvetítőjével). Az X alakzat még centralizáltabb forma, itt a központi személy (aki az X közepén található) a másik négy személy mindegyikével közlési kapcsolatra léphet, de azok csak vele, illetve *rajta keresztül* közölhetnek bármit is. Tiszta esete ez az alakzat a hírmopóliumnak. Nem kedvez a csoporton belüli demokratizmusnak. Hatékony eszköz a csoport manipulációjára.

Bár tanácsos óvakodnunk még ezzel a következtetéssel is, hiszen a kommunikációs rendszert kiszakítva könnyen megcserélődhet az ok és az okozat viszonya. Ha valahol X alakzattal találunk, nem árt természetesen a kommunikációs minta megváltoztatásán is gondolkoznunk, de előbb töprengenünk kell azon is, hogy milyen nyomósabb érdek okozta az X-et (mely azután csak továbbgyűrűzte negatív hatását). De *általánosságban* nem tehetjük le a voksot egyik alakzat mellett sem.

Mind az aktív, mind a passzív dimenzióban, valamint az eredményességi és az összetartási hálózatban egyaránt megfigyelhetők a csoportműködést *előmozdító* és *hátramoszdító* szerepek. Kettejük konfliktusa sok esetben pozitív, hiszen hozzásegítheti a csoportot a demokratikusan kialakított közmegegyezéshez, a nyilvános vitában tisztázott értékelésekhez. Az előremozdító és hátramoszdító szerepek közötti konfliktus tehát nem egyszerűsíthető le a csoport „angyalai” és „ördögei” közötti küzdelemre.

A csoportok tevékenységét előmozdító szerepek a következők lehetnek:

- *kezdeményező*: változtat, újításokat vezet be, variációk után néz;
- *véleménynyilvánító*: megtöri a csendet, beleszói, vitatkozik, véleménye mellett kitart, fontos kommunikációs szerep;
- *kérdező*: információra éhes, mindig minden részlettel kapcsolatosan okkal vagy ok nélkül felvilágosítást követel;
- *informátor*: szerencsére a csoportok kitermelik a kérdező mál-

tó párját, aki készséggel kielégíti az információs (ál-) igényeket;

- *szabályalkotó*: igen fontos konstruktív szerep, hiszen a szabályok, normák, értékek, lényegi csoportdimenziót képeznek, és sokszor *kimondásuk* nélkül nem hatnak;
- *általánosító*: igazi csoporthoz kötött szerep, betöltője azt a feladatot vállalja magára (többnyire nem is tudva róla), hogy összefoglaljon, tisztázzon bizonyos kérdéseket a csoport előtt (sokszor az *informátorra* bízva a terjesztést);
- *engedelmeskedő*: passzív, de fontos szerep, nem ideális, ha egy csoportban túl gyakori (más szerepekkel való kombináció híján).

A tevékenységet hátramozdító szerepek közül a következőket említhetjük meg:

- *akadékoskodó*: többnyire a *véleménynyilvánító* szerepének eltorzítója (esetleg a kezdeményezőé), túlzásba vivője;
- *vetélkedő*: a buzgó *engedelmeskedő* túlbuzgalmában vetélkedővé válhat, de a csoportban elfoglalt helyzetükkel elégedetlen csoporttagok szerepe is lehet;
- *mindentudó*: az általánosító szerepének túltengéses változata;
- *hírharang*: nemcsak informál, hanem dezinformál is (rémhíreinek terjedéséért persze nem ő tehet, sőt többnyire nem is ő találja ki azokat).

A „bűnbak” szerepe a legjobb példa arra, hogy a csoportműködést látszólag zavaró szerep miként erősítheti és szilárdíthatja a csoportot. A bűnbak rejtett funkciója abban áll, hogy levezeti a csoportban felhalmozódó agresszív feszültséget, s ezáltal az összetartást kovácsolja. A bűnbakkal szemben eleve az az elvárás, hogy legyen ellenség, keltsen valamiféle viszolygást a csoport tagjaiban. A bűnbak szerepére kiszemelt személyek esetében többnyire a felnagyítás, bizonyos valóban meglévő személyi negatívumok önkényes kiragadása, a célnak megfelelő negatív indulati feszültséggel feltöltődő eszközzé alakítása a jellemző gyakorlat.

A csoport összetartását szolgáló, személyes légkörét biztosító személyközi hálózat megismerésére a csoportlélektan egyik módszere, a szociometria alkalmazható. Egy csoportot akkor mondhatnánk kiegyensúlyozott, boldog és békés együttesnek, ha mindenki „szereti” egymást, azaz a különböző szociometriai kérdésekre (pl.: „Kitől kérmél kölcsön a csoportban kisebb összeget, ha rászorulnál?” vagy „Kinek mondanád el a csoportban egy olyan személyes titkot, amit eddig senkinek sem mondtál el?”) a csoport minden egyes tagja egyenlő eséllyel választhatja egymást. Ez azonban sosem fordul elő. A „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” eszmény gyakorlatilag elérhetetlen; egyes felebarátainkat jobban szeretjük, mint másokat. Általában már elégedettek vagyunk egy csoporttal, harmonikusnak nevezzük, ha a csoportban több *központ* található, vagyis egy-egy személy a választások (a kérdésekre adott válaszok) relatív többségét kapja meg. (Ha a csoportban csak egyetlen központ van, az nem egészséges, „sztár” vagy „zsarnok” jelenlétére enged következtetni.) A harmónia jele az is, ha az egyes kérdésekre adott válaszok alapján felrajzolható kapcsolati háló zöme zárt alakzatokat rejt magába, kevés a magányos és a láncszerűen egybekapcsolódó ember.

Szociometriai vizsgálatot úgy kezdünk, hogy a csoport tagjainak szóban vagy írásban kérdéseket teszünk fel. A kérdésekben azt akarjuk felderíteni, hogy különböző helyzetekben a megkérdezettek kit választanának társul. Feltétlenül ügyelnünk kell arra, hogy a kérdésekben szereplő helyzetek *konkrétak* legyenek, a csoport tevékenysége szempontjából *reálisak* (OTP-fiókban dolgozó hölgyektől tehát ne azt kérdezzük, hogy kivel szeretnének egy holdrakétában utazni), és lehetőleg *következményekkel terhesek* legyenek (vagyis tényleges átrendezés kövesse a vizsgálatot). Nem sokra megyünk az olyan kérdésekkel, mint: „Ki a barátod?” „Kit utálsz a legjobban a csoportban?” A negatív választások általában alulmaradnak a pozitív választások gyakoriságához képest. Vizsgálati helyzetben az

emberek nem szívesen nyilatkoznak társaikról negatívan. Amikor negatívan nyilatkoznak, akkor meg nincsenek vizsgálati helyzetben. A pozitív választások rendszeres *hiánya* azonban árulkodó lehet.

Tíz-tizenöt főnél népesebb csoportokat ne nagyon kérdezzünk, hiszen az ilyen csoportok már eleve alcsoportokra oszlanak. Főlöszleges a kérdések számát szaporítani (ez a céltól is függ), négy-öt kérdés elég (ha jól fogalmazzuk meg őket). Kéthárom személyre korlátozhatjuk a válaszokban megadott személyek (a válaszoltak) számát.

A választások nyomán az egymást kölcsönösen választó (hogy hányadik helyen fordultak elő egymás válaszaiban, azt el lehet hanyagolni) személyek között felrajzoljuk a kapcsolatokat. Ugyanúgy felrajzoljuk az egyirányú, nem viszonzott kapcsolatokat. Minél több kölcsönös kapcsolatot találunk egy csoportban, annál kedvezőbb a csoport helyzete. Külön berajzoljuk (ha találunk) a kölcsönös vagy egyirányú negatív választásokat is. A választások mineműségét színek segítségével jelölhetjük (pl. piros = szeretet, fekete = ellenszenv, vékony vonal = egyszeres kapcsolat, vastag vonal = kölcsönös kapcsolat). Egyirányú választás esetén nyilat használunk az irány jelölésére.

A felrajzolt kapcsolatokat nevezzük *szociogramnak*. Egy-egy szociogram összeállítása (az adatfelvétellel együtt) a közhittel ellentétben igen nehéz és nagy tapasztalatot igénylő feladat. Tanácsos eleinte kisebb csoportokon gyakorlatozni, és sokat kell próbálgatni a kérdéseket is. Érdemes a kapott adatokat más forrásból is ellenőrizni. Ha már tudunk szociogramot csinálni, időről időre érdemes azt azonos csoporton belül újra felvenni.

A következő jellegzetes alakzatokat találhatjuk egy-egy szociogramon:

PÁR – két személy kölcsönös választása úgy, hogy másokat

nem választanak, (őket természetesen választhatják. Ebben az esetben *vonzó* párról beszélünk.)

HÁRMAS – három személy kölcsönös kapcsolata. Rendszerint klikkesedésre utaló jegy.

ZÁRT NÉGYZET – négy személy hatféle kölcsönös kapcsolata. Sűrű csoportosulás, maga a megtestesült klikk.

CSILLAG – a kommunikációs alakzatok közül jól ismert X variációja a társas-vonzalmi szférában. Egy személynek több kölcsönös kapcsolata van, de azok között, akik hozzá kötődnek, nincs kapcsolat. Rendszerint számos egyirányú kapcsolatot is irányul még a „sztár” (a központi figura) felé.

LÁNC – nem lezárt párok egymáshoz kapcsolódása.

PEREM – legsúlyosabb esete a *magány*, amikor az illető se nem választ, se őt nem választják. Nem sokkal jobb a helyzet, ha ő választ, de őt nem választják. Előfordulhat, hogy őt választják, de ő nem viszonzza a választást. Egyik eset sem tekinthető előnyösnek a csoport egésze szempontjából.

A társas-vonzalmi kapcsolatok típusai, valamint a jellegzetes csoporton belüli kommunikációs alakzatok hasonlósága fel-tűnő. És valóban, a társas-vonzalmi kapcsolathálózat többnyire intenzív kommunikációs kapcsolatokra is enged következtetni. Az összefüggés azonban meglehetősen formális (túl azon, hogy igen magától értetődően hangzik), mivel mit sem mond a kommunikáció *témájáról*. Van ugyanis a kommunikációnak egy „kenőolaj” funkciója, teljesen idegen emberek is órákig el tudnak egymással beszélgetni (főleg ha azonos társadalmi rétegből származnak) konvencionális, információt nélkülöző témákról. A társas-vonzalmi kapcsolatokkal párhuzamosan futó kommunikációs kapcsolatok nyilván nem ilyenek. Az itt folyó kommunikáció igen intenzív, a partnerek személyes érdeklődésébe vágó témák keringenek, az információáramlás folyamatos. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy pusztán a kommunikációs szint megjavítása ír a csoporton belül

előforduló egyéb problémákra. Ezért olyan kényszeredettek a különböző ad hoc szervezett ismerkedési estek, barátinak hirdetett találkozók. A csoportépítés biztosabb módja a *tevékenység* felől vett kiindulás, és ha már van közös élményalap, bizto[^] sított a közös motiváció, akkor érdemes kísérletezni a kommunikációs szint javításával.

A csoport interakciós és kommunikációs hálózata, az ezáltal kielégített eredményesség- és összetartás-funkciók talaján alakul ki a csoport tagjainak egységesedő világlátása, közös érték- és normarendszere. A normák, kiszűrve az egyéni értelmezéseket, az eredményességet és az összetartást egyaránt szolgálják, megszabva a csoporttagok viselkedését a helyes és a helytelen vonatkozásában. A normák betartásán a csoport szankciók révén örökdik, melyek a normasértést büntetik, a normakövetést jutalmazták. Az értékek a csoportlét szempontjából húsba vágó témákban egységesítik a csoport tagjainak ítéleti, értékelő mintáit, beállítódásait. A normateremtő folyamat kísérleti vizsgálata során Sherif azt tapasztalta, hogy amikor egy sötét szobában egy látszólag mozgó fénypont elmozdulását kellett a kísérleti személyeknek megítélniük, a magányos helyzetben a személyek teljesen önkényesen állapították meg a mozgási pályát. (Ezt annál is inkább tehették, mert érzékcsalódásról volt szó, a fénypont a valóságban nem mozgott.) Csoportos helyzetben szemlélvén a fénypontot, a kísérleti személyek meg egyezésre jutottak, s egységesen vélték látni a mozgási pályát. Amikor a kísérleti személyek újra egyedül vettek részt a kísérletben, a korábban egységesült norma továbbra is érvényesült, az egyéni eltérések kismértékűek voltak. Ez a kísérlet a csoport által létrehozott homogenizáló-egységesítő viszonyítási keretek *idői* dimenziójára hívja fel a figyelmet, a csoport-hovatartozást mintegy időiségében mutatja meg.

A zárt, szektaszerű csoportok kiváltképpen öröködnék norma- és értékképző folyamataik monopóliumán. Szinte nincs olyan téma, melyet ne tartanának relevánsnak, ennél fogva a

deviancia, az eretnokség kísértése is sokkal nagyobb ezekben a csoportokban. A nyitott, egy-egy speciális érdeklődési kör által toborzott csoportok irrelevancia-köre viszont széles. Ezekben a csoportokban a kommunikáció és a befolyásolás nem az egyöntetűségekre készítő csoportnyomásból, hanem más forrásból erednek.

A csoport által kimunkált valóságkép természete olyan, hogy az egyén véleményének helyességét az a tény határozza meg, hogy a többi csoporttag is hasonló véleményeket vall. A csoport egyöntetűségének kiépítésére irányuló erők tehát a vélemények, nézetek, értékítéletek helyességét, magától értetődőségét sugallják a csoport tagjai számára.

Az egyöntetűségekre irányuló csoportnyomás kísérleti vizsgálata Asch nevéhez fűződik, aki kísérleti személyeinek egyszerű észlelési feladatokat adott. Azt kellett eldönteni, hogy egy kártyán felmutatott három vonal közül melyik vonal hosszúsága le lel meg egy negyedik vonal hosszúságának.

A feladat azért érdekes, mert elvileg kívül esne a szociális realitáson, hiszen egy vonal hossza nem közmegegyezés, hanem empirikus vizsgálat kérdése. A kísérlet eredményei azonban azt mutatták, hogy a csoport egyöntetűségének védelme egyes kísérleti személyek esetében erősebb volt, mint saját nyilvánvaló tapasztalatuk.

F-gy-egy csoportban nyolc egyén volt. Mindegyik tag nyilvánosan közölte ítéletét. Az egyik kísérleti személy egyszerre csak észrevette, hogy teljes ellentmondásba került a csoport összes lobbijáéval. (A nyolcból hét személy ugyanis előzetesen megadott instrukciók alapján felelt.) A naiv kísérleti személy ebben a helyzetben a *többség* ítéletével került szembe olyan inger esetében, amikor kétségtelenül el lehet dönteni a helyes választ. Mit tettek a kísérleti személyek ebben a helyzetben? Nagyobbik részük, 68% független maradt. A *függetlenek* három típusba sorolhatók:

1. *Magabiztos*. Energikusan szembeszállt a többség véleményével.

nyével, és volt ereje megküzdeni a konfliktussal úgy, hogy sosem engedett a maga igazából.

2. *Individualista.* Ő elvből ügyet sem vetett a többség véleményére, mert úgy véli, hogy „neki mindig igaza van”.

3. *Lelkiismeret-furdalásos.* Számára a konfliktus jelentős, kételkedik ítélete helyességében, de nem enged.

Az *engedékeny* vagy konform kísérleti személyek 32% típusai a következők voltak:

1. *Viaszember:* önbizalma annyira alacsony, hogy *ténylegesen* helyesnek látta a többség ítéletét.

2. *önmagában bizonytalan:* nem bízott meg a maga ítéletében, és ezért csatlakozott a többséghez.

3. *Kisebrendűségi érzéstől gyötört:* teljes tudatában annak, hogy mit tesz, megszavazta a többség álláspontját, mert nem tudta volna elviselni, hogy a csoport szemében fogyatékosnak mutatkozzék.

Crutchfield hasonló személyiségháttérrel figyelt meg konformizmuskísérleteiben, melyek újdonsága abban állt, hogy nemcsak egyértelmű tényítéletek, hanem *félreérthető* tényekre vonatkozó ítéletek, valamint *értékítéletek* tekintetében is mérte a többségi hatást.

Asch kísérletétől eltérően ebben a kísérletben a kísérleti személyek egymástól elkülönítve ültek celláikban, s a kísérletvezető egy központi vezérlőpultról mesterségesen hozta létre a „többségi” ítéleteket. Az egyik félreérthető feladat során a kísérleti személyeknek olyan számsort kellett kiegészíteni, amely valójában logikusan semmiképpen sem volt kiegészíthető. A kísérleti személyek 79%-a azonban vállalkozott a kiegészítésre, amikor azt tapasztalta, hogy a „többség” is ezt tette.

A kontroll kísérleti személyek mindegyike egyetértett a következő értékelő megállapítással: „Úgy vélem, hogy az élet megpróbáltatásai jobbá tesznek bennünket.” A „többségi” ellenzéssel szembekerülve viszont a kísérleti személyek 31%-a

($n = 50$) ellenzését fejezte ki a fenti, meglehetősen közhelyízű megállapítással kapcsolatosan. Crutchfield azt tapasztalta, hogy az értékítéletek esetében az ízzárítéletek álltak leginkább ellen a többségi ítélet megtapasztalása folytán keletkező konformizáló tendenciának. A személyi preferenciák (vagyis az ízlésítéletek, „tetszések”) a csoportnyomás ellen erősen védettek. Zenei tárgyú vélemények esetében már korán kimutatták ezt a sajátos védettséget, mely arra utal, hogy az emberek csak akkor engednek a csoportnyomásnak, ha a szóban forgó kérdésben nem érznek magukban elég hozzáértést, a megítélt inger kétértelmű vagy félreérthető, és – ha értékítéletről van szó – nem alakult ki bennük határozott meggyőződés.

Létezik azonban egy olyan kutatási irány is, mely szerint a kisebbség tagjai határozott meggyőződésűek, jól kidolgozott alternatív ítéletekkel vagy vonatkoztatási keretekkel rendelkeznek, akkor esélyük van a többség befolyásolására. A többségnek arra az álláspontra kell jutnia, hogy a kisebbség következetes és határozott álláspontot vall, melyből semmiképpen sem hajlandó engedni. Ez kételkedésre indítja a többséget, s az önvizsgálat folyamányaképpen kialakuló új csoportálláspont már a kisebbség hatását fogja tükrözni.

Különböző erősséggel megvilágított kék színű diaképekről egyesek azt állították, hogy azok „zöld színűek”, míg a többieknek (az igazi kísérleti személyeknek, akik mindig többségben voltak) lehetőségük volt annak mérlegelésére, hogy a diakép, amit látnak, valóban zöld-e, vagy inkább kék (mint ami a valóságban volt).

Mindegyik kísérleti feltételben (összesen 5 volt), a beavatott kisebbségi kísérleti személyek a felvillanó 14 sötét- és 14 világoskék színű képre másképpen reagáltak. Az *első feltételben* mind a 28 képre azt mondták, hogy zöld. A *második feltételben* az összes látott képre azt mondták, hogy kékeszöld. A *harmadik feltételben* véletlenszerű alapon 14 esetben azt állították a felvillanó képről, hogy zöld, 14 esetben pedig azt, hogy kékes-

zöld. A *negyedik feltételben* a 14 világosabb képre azt mondták, hogy zöld, a 14 sötét képre pedig azt, hogy kékeszöld. Az *ötödik feltételben* ugyancsak a képek megvilágításának erősségétől függő választ adtak, de fordítva, mint a negyedik feltételben.

Összehasonlítva a harmadik feltételt a két „következetes” feltétellel (vagyis a negyedikkel és az ötödikkel), a kutatók azt tapasztalták, hogy a „következetes” feltételekben a kísérleti személyek szignifikánsan nagyobb arányban mondták a kék diaképekre azt, hogy zöld, mint a véletlen feltételben. Ugyancsak nagyobb arányban mondtak a két „következetes” feltételben zöldet a képekre, mint akkor, amikor a kisebbségi tagok makacsul ismételték a rossz választ. A kisebbség tehát akkor tudja befolyásolni a többséget – e kísérlet eredményei szerint –, ha kitartása mögött egy konzisztens, kitapintható válasz-előfordulási minta rejlik.

A csoporthatások és csoportfolyamatok a vezetői tevékenység által rendeződnek, hiszen a vezető működteti a csoport által létrehozott intézményeket, hangolja össze a csoportcél megvalósítását szolgáló tevékenységeket. Marx találó hasonlatával élve a vezető karmesterként „szólatatja meg”, teremt nap mint nap újra eleven életté azokat a tartalmakat, amelyek a csoportban mint lehetőségek eleve benne rejlenek.

A vezetés és a csoportélet egésze elszakíthatatlan szálakkal kapcsolódik egymáshoz. A vezetés alatta maradhat a csoport létezéséből adódó lehetőségek maximumának, időnként „előreszaladhat” a lehetőségekhez képest, ám tartósan csak az a vezető maradhat meg pozíciójában, aki a csoport létezési módjával adekvát. Csoportja érti, amit szerepéből adódóan kommunikál a tagokkal, s ő is érti, amit a tagok neki kimondva kimondatlanul mondanak.

A vezetés látszólag a vezető és a vezetettek szövetsége. E szövetség azonban csak akkor működőképes, ha a csoporttagok egyetértése és kölcsönös bizalma élteti. A vezetés tehát csoportfunkció, mely nem érthető meg, ha csupán a vezető

oldaláról vizsgáljuk, s a vezetői személyiség csoporttól elvonatkoztatott „tulajdonságai” iránt érdeklődünk. Hofstätter meggyőzően érvel amellett, hogy a vezetői tulajdonságok minden esetben a vezetettek csoportjában objektíve felmerülő szükségletek ellátására vonatkozó alkalmasságot jelentik. A vezetői személyiség elvont ideáltípusának lélektani vizsgálatai az általában vett adottságok, képességek, egyéni vonások igen nagy körét tárták föl. A vezetőt ott a legtanácsosabb vizsgálni, ahová tartozik, a vezetettek körében.

Mérei Ferenc csoportlélektani vizsgálatai a vezető gyengeségét mutatták ki a csoport intézményeinek, normáinak, értékcineinek erejével szemben, s az bizonyult a vizsgált gyermekcsoportokban jó vezetőnek, aki a csoportobjektívációk adta „partitúra vezénylezésére” volt képes.

Két megfigyelő jegyzőkönyvezte több tucat óvodáskorú gyermek viselkedését két héten keresztül, naponta egy órán át. Ezeknek az adatoknak az alapján 12 csoportot állítottak össze (egy-egy csoportban 3-6 gyermek volt). A csoportokat igyekeztek homogenizálni nem, életkor, vérmérséklet stb. alapján.

Az így kialakított csoportok ezután naponta egy óráig együtt játszhattak. Pár nap múlva rögzült az ülésrend, kialakultak a játszási szokások, normák születtek. Sajátos csoportzsargon jelent meg, ez a csoporton belüli kommunikációt javította.

Miután a csoportok ily módon stabilizálódtak, mindegyik csoportban megjelent egy új tag, aki a csoport tagjainál idősebb volt. Az új tagok a kezdeti megfigyelési szituációban különösen energikusnak, magabiztosnak, öntudatosnak mutatkoztak. A kérdés az volt, hogy ez a nyilvánvalóan vezetésre termett új tag milyen pozícióra fog szert tenni a csoportban.

Első reakciója az volt, hogy a csoportot a maga akaratának megfelelően akarta irányítani. Ez megtört a csoport egyértelmű ellenállásán. A kísérlet eredményei azt mutatták, hogy a vezetői ambíciókat tápláló gyermek interakciós és kommunikációs

képesség tekintetében a csoport bármely tagját felülmúlja ugyan, de a csoporttal mint *egésszel* szemben ő a gyengébb fél. Az újonnan bekerült vezető és a csoport viszonya a kísérletben a következő típusok szerint alakult:

1. A vezető elvesztette társas hatékonyságát, és beleolvadt a csoportba (ez ritkán fordult elő).

2. A vezető követte a csoport hagyományait, szokásait, tehát a csoport által teremtett normákhoz viszonyítva gyengének bizonyult, de a normák alapján eredményesen utasította a gyermekeket, tehát hozzájuk képest erős volt.

3. A *vezető* alkalmazkodott a csoportnormákhoz, de a felvett normák új módon kombinálódtak egymással. Kerülő úton érvényesítette akaratát.

4. A vezető alkalmazkodott a csoport tagjaihoz, de eközben kiszajátította a csoport tulajdonában lévő játéktárgyakat, melyeket ezután már ő osztott ki a csoport tagjainak (különben mindegyik gyermek ugyanazt a játékot kapta, mely korábban az ő „tulajdona” volt. Lényegileg tehát semmi sem változott).

5. A vezető elsöpörte a csoport hagyományait, normáit, szokásait, és újakat teremtett helyükre. (Ez csupán egyetlen esetben történt így.)

A csoport és a vezető kölcsönhatása, a vezetés csoportfunkcióként való megközelítése nem azt jelenti, hogy a vezető kiszolgáltatót bábja a vezetetteknek. A csoport nap mint nap történő irányítása szükségszerűen részt hagy a csoportlét fenntartásához szükséges objektív igényeknek való megfelelés, valamint a csoportot jövőidejűségében látó vezetői akarat és befolyásolás megnyilvánulása között.

A vezetés kulcsfontosságú csoportfolyamat, amit csupán akkor szemlélhetnénk a többi csoportfolyamathoz rés nélkül illeszkedő folyamatként, ha a csoportot és környezetét változatlanul feltételezzük. A *változás* azonban kiiktathatatlan eleme a társadalmi létnek. Minél inkább számolnunk kell a csoportok környezetének, valamint magának a csoportnak a

változásával, figyelmünket annál inkább kell a vezetésre összpontosítanunk, hiszen a vezetés rejti magában a változásokhoz való alkalmazkodás, valamint a *változtatás* perspektíváját. A jó vezetés megkönnyíti az alkalmazkodást, tervszerűen és ésszerűen változtat, miáltal fokozza a csoport megmaradásának valószínűségét. Ezzel szemben a rossz vezetés akaratlanul is saját alapját, a sikeres csoportműködést emészti el.

A vezető „titka” abban van, hogy a vezető a csoport többi tagját megelőzve, a csoportműködés újrateremtésében kulcsfontosságú „működtető” funkciókat veszi észre. A vezető azonban nem tudja megtartani ezt a lépéselőnyét, ha kezdeményezése kimerül a kínálkozó lehetőségek észrevételében. Pozíciójának megtartása érdekében kockázatot kell vállalnia. A csoportcél programmá kell formálnia a csoport tagjai számára, a funkciójának gyakorlása során központosítania kell a csoportlét fenntartása szempontjából lényeges információkat. A kezdeményezés, a kockázatvállalás, a program megfogalmazása és az információ ellenőrzése együttesen hozza magával a vezető iránti bizalom megnyilvánulását, a vezető közmegegyezés alapján történő megbízását.

A vezetés funkciójának sikeres ellátása a csoportműködés tudatos elemeinek a változó körülmények figyelembevételével történő maximalizálását jelenti, amire a fenti formális kritériumok megadásán kívül nincs egyéb recept. Tartalmilag vizsgálva a vezetést, a csoport *tevékenységi* rendszere[^] tűnik meghatározónak. A tevékenységi szerkezet állapota, változása törvényszerűen visszahat az összes többi csoportfolyamatra, de leginkább a vezetésre. Sherif érdekes esettanulmánnyal bizonyítja, hogy egy fiatalokból álló csoport vezetése milyen mélyreható átalakuláson ment keresztül, amikor a helybeli szociális gondozó radikálisan eltérő tevékenységbe vonta *n* csoportot: kosárlabdajátékra tanította meg őket, majd az így módon megszervezett csapatot benevezte a környék bajnokságába. A korábbi vezető (Jüan), a csoport tagjainak mexikói

származása, valamint a bűnöző tevékenység által megkövetelt tevékenységszervezés folytán a csoport értékeinek (keménység, erőszakosság, „machismo”, szlenghasználatban mutatott tökély stb.) letéteményese volt.

A megváltozott tevékenységszerkezetben Juan elveszítette vezetői szerepét, kénytelen volt átengedni azt a korábban mellőzött Rogelióknak, aki értett a játékhoz, felismerte, hogy a csapat egyes szerepköreinek betöltésére ki alkalmas és ki nem, s győzelemről győzelemre volt képes vezetni a csapatot.

Attól függően, hogy a csoportfolyamatok a produktivitás vagy a szolidaritás értékeinek realizálására irányulnak inkább, a vezetői szereppel kapcsolatos elvárások is változnak. A produktivásvezetővel szemben a tervezés, a szakértelem, a végrehajtás ellenőrzése, a döntéshozatal képességeit várják el, míg a szolidaritási hálózatból kiemelkedő vezetővel szemben az elvárások arra irányulnak, hogy tudjon konfliktusokat oldani, lelkesíteni, értékinformációkat adni, tudjon modelleket nyújtani az érzelmi azonosulás számára, a csoport szimbóluma, reprezentánsa legyen. Mivel a csoportlét e két alapidimenziója több-kevesebb mértékben minden csoportban megvan, e kétféle vezetői funkció sokszor személyek szerint is elválk, a vezetői funkció differenciálódik.

Lewin klasszikus vezetéslélektani vizsgálatait a *vezetési stílusok* problémáját vetették fel. Kürt Lewin a fasiszta Németországból menekült át a tengeren az Amerikai Egyesült Államokba. A náci Németországból Amerikába érkezve úgy találta, hogy az amerikai viszonyok a *demokratikus* vezetési technikának kedveznek, szemben a németországi állapotokkal, amelyekről úgy vélte, hogy ott a *tekintélyelvű* vezetési módszer az uralkodó. Harmadik vezetési technikaként a hagyományos liberalizmusra emlékeztető „laissez faire” módszert vette fel a kutató független változók sorába.

A kísérletet szabadidőklubok résztvevőivel folytatták le, akik

mit sem tudva arról, hogy kísérleteznek velük, három csoportba osztva folytatták tevékenységüket (játékkészítés).

Az első csoportban tekintélyelvű vezetés volt; a vezető személye mindegyik csoportban azonos volt, hogy a személyi sajátosságokkal összefüggő tényezők hatása semlegesíthető legyen. A tekintélyelvű vezetés követelményei a következők:

1. Minden fő irányelvet a vezető határoz meg, a csoport nem szólhat bele a vezető döntéseibe (parancsolás).

2. A tevékenység későbbi menete mindig bizonytalan, mert a vezető visszatartja az *egészre* vonatkozó információkat.

3. A vezető rendszertelenül utasít és jelöl ki személyeket egyes feladatok elvégzésére.

4. A vezető önkényesen büntet és dicsér.

A második csoportban demokratikus vezetés volt. A demokratikus vezetési stílus a következő jegyekben nyilvánul:

1. Minden közérdekű kérdésben vita után a csoport dönt, a vezető csak kezdeményez, és kezdeményezéséhez támogatókat szerez, „közvéleményt” teremt.

2. A tevékenység egésze, a perspektíva vita folyamán alakul ki. A csoportcélhoz vezető fő lépések világosak. Ha a vezető tanácsára van szükség, a vezető mindig alternatívát állít fel, melyen belül választani lehet.

3. A csoport tagjai szabadon választják meg, hogy az egyes feladatokon kikkel akarnak dolgozni, a munkát a csoport osztja fel.

4. A vezető dicséretei és bírálati „objektivitásra” törekednek, figyelembe véve a csoport véleményét is.

A harmadik csoportban a vezető mindent ráhagyott a csoporttagokra. Ezt az individuális érvényesülésre építő vezetési stílust a következő jegyek jellemzik:

1. A csoportban az egyének egyedül, illetve csoportosan dönthetnek bármiben, a vezető minimális mértékben vesz csak részt ebben.

2. A vezető ellátja a csoportot a tevékenység végzéséhez szükséges anyagokkal, és közli, hogy ha kérdezik, hajlandó válaszolni. A vitát ráhagyja a csoportra.

3. A vezető egyáltalán nem törődik a szervezéssel.

4. A vezető nem avatkozik be a munkafolyamatba, nem tesz kísérletet értékelésre. Nem dicsér, nem bírál.

Tízéves fiúk tartoztak az öttagú csoportba. A kísérlet résztvevői a társas-vonzalmi hálózatban elfoglalt hely típusa, intelligencia, testi fejlettség, személyes tulajdonságok, illetve szülei társadalmi-gazdasági helyzete tekintetében azonos kategóriába tartoztak. A csoportok viselkedésében létrejött különbségek tehát egyes-egyedül a különböző vezetési stílusnak voltak tulajdoníthatók (hiszen a vezető személye is azonos volt). Természetesen háromnál jóval több kísérleti csoport volt (ez az eredmények szignifikanciájának megállapításához kellett).

Legkevesebbet a liberális vezetési stílus alatt dolgoztak a fiúk. (33% konstruktív munka az összes rendelkezésre álló idő százalékában.) Rossz volt a végzett munka minősége is. A fiúk érdeklődése minimális volt, többnyire játszottak, beszélgettek egymással. A dologtalanság könnyen vezetett játékos agresszióhoz. Egészében véve senki sem érezte jól magát ebben a csoportban.

A *demokratikus* vezetési stílus körülményei között a munkavégzés a teljes rendelkezésre álló idő 50%-át tette ki. Igen erős volt a munka iránti érdeklődés, ami abban is megmutatkozott, hogy a fiúk akkor is nyugodtan dolgoztak tovább, amikor a vezető elhagyta a helyiséget. Nagyfokú kreativitás és eredetiség jellemezte a demokratikus körülmények között végzett tevékenységet.

A demokratikusan vezetett csoportokban a résztvevők kevésbé gyakran használták az „én” személyes névmást. Nagyobb fokú volt a csoporttal való törődés („mi”, „miénk”). A csoport

társas-vonzalmi szerkezete kiegyensúlyozottabb volt a többi csoporthoz képest. Nagyobb volt a készség a csoporttulajdon kímélésére is.

A *tekintélyelvű* csoportokban a munkavégzés kimagaslott (74% az összes rendelkezésre álló idő százalékában). Ezért az eredményért azonban drágán kellett megfizetni. Mindenekelőtt az agresszív légkörrel. Hatalmaskodás, szitkozódás, hengegés, rombolás, bűnbakállítás kísérte a megnövekedett munkateljesítményt. Mindez azzal függ össze, hogy a tekintélyelvű vezetés óhatatlanul megghiúsítja egy sereg szükséglet kielégítését, szabályokat és korlátokat állít az egyén elé, aki agresszív viselkedéssel vezet le a benne felhalmozódott feszültségeket. Mindamellett a tekintélyelvű vezetés bizonyos szükségleteket azért kielégít. Kielégülést jelenthet a *passzivitás*, az, hogy a csoporttagok azonosíthatják magukat (irreális szinten) egy erős, talán az apa mintájára elképzelt hatalmas vezetővel.

Csalóka a munkateljesítmény növekedése azért is, mert nem tükröz valódi érdeklődést. Amint a vezető kiment a szobából, az autokratikusán vezetett csoportokban visszaesett a teljesítmény (74%-ról 29%-ra).

Az egyes csoportok nem egyformán reagáltak a tekintélyelvű vezetési stílusra. Voltak *behódoló* csoportok (itt nyilván az említett *regresszív* szükségletek domináltak), és voltak *ellenszegülő* csoportok (itt a frusztrációs élmény hevesebb agressziót okozott). Általános megfigyelés volt, hogy a tekintélyelvű csoportokban nivellálódtak az egyének közötti különbségek. Általános nyomottság uralkodott, a fiúk természetes életkedve el-tompult.

E háromféle vezetési stílust nem értékelhetjük önkényesen, a csoport által követett konkrét tevékenységtől elvonatkoztatva. Minél inkább közelítünk a társadalmi szükségletek kielégítésére szakosodott szervezetek világához, annál inkább nyilvánvalóak a tekintélyi vezetés jegyei, s ez nem feltétlenül rossz. Gondoljuk csak meg, hogy mire vezetne, ha a mentők vagy a

tűzoltók demokratikus formák között tevékenykednének, s az utasításos kommunikáció formáját felcserélnék a közmegegyezés-keresés, a nyilvános csoportvita formáival. Ugyanakkor ez sem kevésbé káros, ha a demokratikus vezetési stílust tekintélyelvi stílussal cserélik föl, ha szabadidős csoportokról, terápiás stb. csoportokról van szó. A liberális stílus sem eredendően rossz; elképzelhetőek olyan tevékenységek, amelyek összehangolására ez a laza, az egyéneket alig befolyásoló vezetés a legcélszerűbb módszer. Társadalomszervezési gond annak megállapítása, hogy mely tevékenységi formákban melyik vezetési módszer előnyös, s melyik hátrányos.

Csoportfejlődés – közösség

A csoport dinamikus egyensúly állapotában lévő rendszer, melyben a vonzó- és taszítóerők szakadatlan harcban állnak egymással. Míg a vonzóerők képesek ellenállni a taszítóerőknek, addig a csoport él és fennmarad, a taszítóerők elhatalmasodásával a csoport felbomlik.

A csoportnak ez a dinamikus állapota a csoportelőzményekre nyúlik vissza, melyekben a csoport keletkezésének okait kereshetjük. Egyetlen ok rendszerint nincs is. Durván osztályozva kétféle oktípust vehetünk számba: belső okoknak tekintjük a különböző csatlakozási motivációkat, amelyek a csoport leendő tagjaiban tudatosulva csoportalakításra indíthatják a résztvevőket. Külső okoknak tartjuk azokat a külső, a csoport leendő tagjaitól elvileg független körülményeket, amelyek összejátszásának eredményeként csoportalakításra kerül sor. Miután a csoport létrejött, a keletkezésében szerepet játszó okok a csoport által létrehozott önkép torzító tükrében megmásulnak, magyarázó-igazoló nézetrendszer elemeivé válnak. (Ez a legenda- és mítoszképződés a személyközi kapcsolatoktól sem idegen.)

A csoportot fejlődésében vizsgálva azt tesszük, hogy a csoportlétet az *idő* dimenziójába helyezzük. A nullpont a csoportelőzményeket tartalmazza, ezt követően a csoport működéséről és fennállásáról beszélünk, majd a csoport megszűnését követően a csoport utóéletét követhetjük nyomon. E folyamat során jellegzetes szakaszok különíthetők el, melyek azonosí-

tása, dinamikájuk és egymásra következői rendjük feltárása különbözőképpen írható le.

Golding regénye, *A legyek ura* plasztikus képet nyújt a csoportfejlődésről, megtehető a tudomány által kevésbé ismert másik folyamattal, a „csoport-visszafejlődés” kárhozatos zsákutcájával. A repülőszerencsétlenség folytán lakatlan szigetre került gyermekcsoport kezdetben „normális”, feladatvezérlésű csoportként ténykedik, szabályokat teremt, szokásokat és intézményeket alakít ki magának, a csoportélet jellegzetes szerepeit fejleszti ki, mintegy szakirodalmi illusztrációként jeleníti meg a csoportot. Regénnyé persze akkor válik ez a Verne Gyulá-s történet, amikor kiderül, hogy e jól fészült angol gyermekekből álló csoport tagjai készen állnak a barbarizálódásra, s a szenvedélyek, indulatok, irracionális késztetések elpusztítják az értelem intézményeit, s képviselőjét, az „értelmiségi” Rófit is megölik. Ralph – a kezdetekben megválasztott vezér – egyedül marad. A gyermekeket megmentik, s megmentőiknek fogalmuk sincs arról a pokolról, amit maguk a gyermekek teremtettek – önmagukból. „És Ralph mosdatlan, piszkos kis testével, összegubancolódott hajával, taknyos orrával hangosan siratta ártatlanságának elvesztését, az emberi szív sötétségét és Rófi nevezetű igaz, bölcs barátjának halálos zuhanását a sziklafennsíkról.”⁴⁴

A csoportfejlődést úgy is elképzelhetjük, hogy az egyes szakaszok mintegy megismétlik az ember társas életbe történő beletanulásának szakaszait. Az első szakasz mindkét esetben a téri együttlétet foglalja magába. A közösen elfoglalt helyen a csoport mint alakzat fejlődhet tovább, ami tartalmazza az együtt mozgást, bizonyos külső jegyek hasonlóságát, a tagok közelségét és együttesük megkülönböztethetőségét. Fejlődéslélektanilag ez a kora serdülőkori szakasz. A harmadik szakaszban hangolódik össze a csoport tagjainak érdeklődése, jön létre a csoport számára fontosnak tartott témák köre. Ezt követi az együttműködés szakasza, melyet a teljesen kifejlett csoportban

a szervezet és a csoport által létrehozott intézmény (pl. Golding regényében a kagyló mint a szólásjog jele) kialakulása követ.

Golding jól látta, hogy az éppen strukturálódó csoportban leghamarabb a vezető pozíciója alakul ki. A csoportfejlődés első szakasza ilyen értelemben a vezető és a csoport közötti egyenlőtlenséget kifejező függés. Ezt követi a párbaállítás, melynek során a csoporttagok kölcsönös függőségi viszonyai barázdálják és differenciálják a csoportot, mely egyenrangú féllé válik a vezetővel szemben. Utolsóként a harc és a menekülés szakasza figyelhető meg – ez felelhet meg *A legyek urában* az irracionális erői által diktált átalakulásnak -, amikor is a csoport tagjaiban úrrá lesz a szorongás és a félelem. E három szakasz ciklikusan ismétlődik.

A csoport személyközi kapcsolati hálózatát alapul véve olyan fejlődési modellhez jutunk, mely a személyközi kapcsolatok mögött álló szükségletek változását veszi figyelembe. Az első szükséglet – s ennek megfelelően az első csoportfejlődési szakasz – a pusztá társulási hajlamra vezethető vissza. A második szakaszban az uralom szükséglete eléggül ki, a tagok ebben a szakaszban élhetik ki egymás befolyásolásának szükségletét, illetve vethetik alá magukat másoknak. A harmadik szakaszban a személyközi érzelmek iránti szükséglet jut túlsúlyba. Ebben a szakaszban rögzül a tagok egymás iránt érzett szeretete, gyűlölete, ellenszenve vagy rokonszenve.

A csoportfejlődés, de egyáltalában a csoport együttléte nem tart örökké. Amint a csoport eléri az intézményesedés, az együttműködés, a szervezetség csúcspontját, elkerülhetetlenül előrevetíti árnyékát a bomlás. Bizonyos tapasztalatok arra intenek, hogy a sikeres csoportok előbb jutnak a bomlás sorsára, mint a balsikeresek, az utóbbiakat a kudarcok és sokkhatások „közös sorsként” tömörítik, elodázva a bomlás erőinek érvényesülését.

A pszichoterápia csoportos formáinak elterjedése hozta magával a klinikai csoportokban mutatkozó fejlődési tendenciák

vizsgálatát. Ennek ismerete azért fontos, mert a terapeuta közvetlenül nem avatkozhat be e csoportok életébe, de az üléseken jelen van, s tudnia kell, hogy a csoport éppen mikor melyik fejlődési fázisba lépett. Ezek a csoportok akár évekig is együtt lehetnek, hetente egy vagy két alkalommal találkoznak a tagok, s itt a gyógyulás szándéka már maga a gyógyulás. A pszichoterápiái csoportok első ülésein a tanácsstalanság jelei ütözköznek ki, melyek hamarosan ellenállásba mennek át, a némaságban is beszédes hallgatás útját választva. Ezt követi a tagok élettörténetének elmesélése, mely végül a csoport passzív, be nem avatkozó vezetői (a terapeuták) elleni agresszió kifejezésére juttatásában sül ki. Az elhangzott élettörténeti beszámolók alkalmasak arra, hogy a tagok személyes jelentésekkel teli utalásaira fény derüljön. A keletkező csoportkommunikáció távolról sem „időtöltés”, mivel az érdeklődés egymás iránt kegyetlen és őszinte. Ezzel veszi kezdetét a csoport öngyógyító, lélekelemző munkája. Ez rendszerint magával hozza a személyes ellenszenvet és rokonszenvet felszínre kerülését, amelyek okait a csoporttagok elemezvén-boncolgatván egyúttal saját indulataik megértését és kezelését is megtanulják. Az elfogulatlanság és az önismereti hajlandóság megjelenése jelzi a csoporttagok gyógyulási folyamatának előrehaladását, az önfogadás és a lehetséges változtatás gondolatának megjelenését a tagokban. Ezt követik a már megszilárdult gyógyító csoportokra jellemző szakaszok: az önálcazás felfüggesztése, a visszacsatolás és a vita. A mindennapi életvitel egészére kisugárzó hatások a végső szakaszokban nyilvánulnak meg. Legfontosabb a segítőkészség, az őszinte beleérző érdeklődés értékelése és kifejlődése, a spontaneitás méltánylása és elvárása másoktól.

Jelentősen megkönnyíti a csoportfejlődést, ha a csoport létrejötté valamilyen ellátatlan társadalmi funkció szükségére (pl. balatoni életmentő szolgálat, alkoholisták utógondozó csoportjai stb.) vezethető vissza. A funkció beemelése a társas mezőbe a csoport céltételeződését eredményezi, mely azután a cél eléré-

sét lehetővé tevő eszközök kereséséhez, többek között csoport-szerveződéshez vezet. A rejtett társadalmi szükséglet ily módon felszínre kerül, és a csoport tevékenysége révén hatékonyan ki-
elégül.

Hallatlan társadalomszervezési energiák nyugszanak az így keletkező spontán csoportfejlődésben, mely különösen vonzó a fiatalok számára, akik élethelyzetüknél fogva kiváltképp érzékenyek az új jelenségek, a szabványoktól eltérő, a felnőttek számára esetleg fel sem tűnő vagy félreismert társadalmi tünetek felbukkanására. Ha hiányoznak a keretek, melyek előmozdítják és segítik a spontán csoportfejlődési tendenciákat, akkor az társadalmi közömbösséghez, passzivitáshoz vezet, vagy ami még kedvezőtlenebb – társadalomellenes irányba forduló csoportok létrejöttét eredményezi.

Pataki Ferenc összefoglaló képet adott a csoportfejlődésről. Eszerint elsőként az elsődleges tájékozódás szakasza jelenik meg, melyet a csoport elrendeződésének kezdeti szakasza követ. Ebben a szakaszban a cél nem egy adott funkció megtalálásában nyilvánul meg, hanem alternatív értelmezések kereszt-tüzében mint vitapont bukkan föl. Innen vezet át a fejlődés a csoportkonfliktus szakaszába, amikor a lehetséges célváltozások képviselői megküzdenek egymással. E folyamatelképzelés érdeme, hogy a fejlődő csoportot az egymással ellentétes erők egysége képében állítja elénk. A csoport zökkenőmentes működésének szakaszában Pataki szerint a csoportban „az érték-normatív szabályozás igénye és törekvése mind több tevékenységszférára terjed ki, egyúttal pedig mind árnyaltabb és sokrétűbb szankcionálási módokat fog át. Egy csupán halmazszerfl, mulékony társas alakzat vagy éppen csak születőben lévő csoport sem a normatív követelménytámasztás, sem a normahalmozás terén nem rendelkezik tapasztalatokkal; szankcionálási lehetőségei is korlátozottak. Ezek ugyanis csak akkor lehetnek eredményesek, ha támaszkodhatnak a csoporthoz tartozás és ragaszkodás élményére, becsére.”⁷⁴⁶

A norma- és értékszabályozás folyamatos működése a közösségi önszabályozás állapotába viszi át a csoportot. Ez a fejlődés legmagasabb szintje, melyet a csoport elhalása, bomlása, szétesése követ. A csoport elhalásának okai lehetnek külsők (pl. megszűnik a funkció, melynek ellátására a csoport tagjai szövetkeztek), vagy lehetnek belsők (kihuny a csoporttagok csatlakozási motivációja). A csoport megszűnése azonban nem jelenti a csoport utóéletének hiányát. A rendszeres időközökben megrendezett érettségi találkozók, volt századtársak baráti összejövetelei stb. arról tanúskodnak, hogy az egyszer volt csoportok által létrehozott együttes élmény a hajdani tagokban él tovább. Annál erősebb a csoport utóélete, minél mélyrehatóbb volt a „közös sors” a csoportban, tehát távolról sem arról van szó, hogy csak a sikeres, tagjait jutalmazó csoportok volt tagjai keresik később is egymás társaságát. A nagy szenvedések, megpróbáltatások jobban összekovácsolják az embereket, mint az egyértelmű sikerek. A kései találkozók finomul a kín, az emlékezésben csak az összetartozás identitást erősítő élménye marad vissza. Ez a sokszor nem is tudatosított indíték sajtó közösségi nosztalgiák táptalajává válhat.

De mit jelent a közösség? Mi marad e kifejezés jelentéséből, ha kiemeljük a hétköznapi beszéd holdudvarából, és tudományosan megalkotott logikai rendszerbe helyezzük?

Már Makarenko rámutatott, hogy a közösség fogalmával való meggondolatlan játszadozás milyen zürzavarokat hoz magával éppen a közösség megismerését illetően. „Amikor a közösség szóval nevezik meg az egész emberiséget – írja kora szóhasználatát bírálva -, az államot is, a társadalmat is, a csavargók bandáját is, ez tulajdonképpen az osztályozásról való lemondást jelenti. A szociális egységek további elágazását önkényesen kiagyalt ismérvek szerint állapítják meg: maguktól keletkező és szervezett közösségek, ideiglenesek és tartósak, egyszerűek és összetettek. Ez nem reálisan létező jelenségek osztályozása reális ismérvek alapján, hanem gyermekded játék

két-három pozitív terminussal, amelyben sem a pontosság, sem az ismérvek specifikusan társadalmi volta nincs meg⁷.⁴⁷ A közösség problémája Makarenko munkásságában elsősorban gyakorlati kérdések felvetését jelentette, és meghatározó szerepet játszott a pedagógia szocialista szellemű megreformálásában. A közösség meghatározási kísérlete során a közvetkező sajátosságok emelhetők ki minden más társas viszonylattal szemben:

a) Közösségben az ember társadalmisága koncentrálódik, a társas élmény olvasztótégelyében közvetlen, pszichológiai valóságként jelentkezik.

b) A közösség fejlődésfogalom, és éppen fejlődésében teszi lehetővé, hogy a célok, szükségletek, melyek összetartják, nem csupán a tagok számára képezik a csatlakozás motivációs alapját, hanem egyúttal tágabb, társadalmi érvényességgel is rendelkeznek. A közösségi összetartás tengelyében ily módon értékek állnak, melyek a társadalmi haladásra szövetkezett osztályok érdekeiben gyökereznek.

c) A közösségben lezajló csoportfolyamatok, a különböző szerepalakzatok, az érzelmi és megismerési egységesülést szolgáló attitűdök és normák szüntelenül megújulnak, korszerű tartalommal telítődnek.

d) A közösség tagjainak fejlődését is jelenti. A közösségi ember nem pusztán szenvedő részese a ráértelt feladatoknak, hanem alakítója is önmagáé, társainak, kapcsolatainak. A közösség a nevelés műhelye. A személyiség a közösségben nem mint adottság, hanem mint lehetőség – és éppen a közösségi lét által megvalósítható lehetőség – lép kapcsolatba társai-val.

A közösség lényege a társas és társadalmi kapcsolatok értelmére, céljára tekintő tudatosság, a változtatás akarása és véghezvitele. Nehéz olyan tudományos meghatározást adni, amely ezen túlmutat. A közösségről való tudományos gondolkodás veszélye ugyanis – mint erre Makarenko utalt – a spekuláció,

a valós törvényszerűségek elhanyagolása és a kívánalmak túlhangsúlyozása a realitásokkal szemben. Ha a közösségben csak az együttélés eszményét látjuk, megnő annak veszélye, hogy létező társadalmi-társas jelenségeket pusztán aszerint osztályozunk, hogy közösségi jellegűek vagy sem. Ha viszont a közösséget nemcsak elméleti feltevésként, hanem az emberek valóságos – még ha gyakorlatban ellentmondásosan is jelentkező – igényeként tekintjük, akkor az elméleti keretek és az empirikus tények egyidejű keresésére van szükség. A közösségi gyakorlat – amennyiben tényeit megfigyeljük és törvényszerűségeit kilessük – feltétlenül több, mint a közösség elvont eszményét taglaló tantételek gyűjteménye.

Minden társadalmi-társas alakzat legalább a lehetőség szintjén magában rejtja a közösségi fejlődés reményét. Nincs eleve közösségellenes társadalmi-társas kapcsolat, illetve nincs eleve közösségi létre rendeltetett társadalmi-társas szövetség. A közösségi pedagógia tapasztalata, hogy a legreménytelenebb esetekben is lehetséges előrehaladás, ugyanakkor azt is észben kell tartanunk, hogy a létrejött közösség bomlékony, nincs automatikus biztosíték arra, hogy ne következzen be visszaesés. Kertészeti hasonlattal élve azt mondhatjuk, hogy a közösség a társas-társadalmi hatások és folyamatok anyagából formált, szüntelen gondozásra, ápolásra szoruló alakzat, mely éppúgy elvadulhat, eltorzulhat és visszafejlődhet, mint ahogyan ezt látjuk a gondozatlan, ápolatlan, műveletlen kert esetében.

A csoportok még nem feltétlenül képeznek közösséget, de a közösség minden esetben valamilyen csoporttal egyenlő. Mivel mindenféle csoport magában rejtja a közösségi perspektívát, nem helyes leszűkíteni a közösség lehetőségét a csoportok valamelyikére. Ebből adódik, hogy társadalmunkban a közösség különféle típusaival, eltérő funkcióival, eltérő hatásaival kell számolnunk, attól függően, hogy melyik csoporttípusból származik.

De bármelyik szociális egységről legyen is szó, Makarenko megállapítása feltétlenül igaz, amikor azt mondja, hogy közösség csak szocialista elvek alapján születethet. A szocialista elvek a társadalmi gyakorlat termékei, nem holt dogmák vagy kano-nizált „örök érvényű” igazságok. Nagyon nagy azoknak az intézményeknek, tudományos műhelyeknek és szervezeteknek a felelőssége, amelyek valamilyen csoport szocialista jellegét minősítik. A közösségfogalommal ugyanis nemcsak élni, hanem visszaélni is lehet. Kellő hatalom birtokában elképzelhető – volt már rá történelmünkben példa – hogy nem szocialista eszközöket szocialista célokkal szentesítettek, s létező közösségeket szétzúztak, miközben önkényuralmi alakzatokat közösségnek nyilvánítottak.

Az egyes egyén a maga haláltól behatárolt életében időről időre távlattalannak ítélheti életét, és a csoportokban, társaságokban, a neki rendelt társadalmi szögletben pusztán környezetet láthat, melyre neki csak reagálnia kell, mint vadnak az erdőben. A közösség szocialista perspektívája kiiktatja ezt a reagálási kényszert. A közösség kényes egyensúlyt hoz létre az egyén aktív és reaktív oldala, kollektív és individuális természetű, alá- és fölérendeltségi pozíciói között, miáltal ha nem is éri el az „ígéret csoportját”, ahol minden tökéletes, de szüntelen esély kínálkozik a tökéletesítésre.

Jegyzetek

1. Szabó Lőrinc fordítása
2. ígéretesnek tűnő tudományos vállalkozás a pszichológiai idő vizsgálatára a filozófus E. I. Golovaha és a pszichológus A. A. Kronik gazdag empirikus anyagot mozgató műve. Pszihologicseszkoje vremja licnoszti. Kijev, Naukova Dumka. 1984.
3. Szöllősy Klára fordítása (Th. Mann; A varázshegy. Bp., 1969. I. 165-166.)
4. Walster-Aronson-Abrahams-Rottman: A szépség fontossága a kapcsolatban. (A kísérleti társadalomlélektan főárama. Bp., 1981. 526-540.)
5. La Rochefoucauld Maximái. No 136.
6. Wessely Anna-Csepeli György: Egy struktúra működésben; Fukadzava Hicsiró: Zarándokének. Pszichológia. 1984. (4), 3:503-508.
7. Kon, I. Sz. A barátság. Bp., Kossuth. 1977. 31-32.
8. Kövendi Dénes fordítása (Platón, Phaidrosz. Válogatott Művek. Bp., 1983. 528-529.
9. Abelson, R. P. A mesterséges intelligencia és az irodalmi mű befogadása: Milyen mély a szakadék? Pszichológia, 1984. (4), 3:323-336.
10. Wallon, H. Válogatott tanulmányok. Bp., 1971.
11. Mérei Ferenc-V. Binét Ágnes: Gyermekleléktan. Bp., 1972. 17-22.
12. Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. Bp7, É. n. I. 203-205.

13. Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp., 1969. 193-254.
14. Festinger-Schachter-Back: A csoportmérceék működése. (Csoportlélektan, II. kiadás Bp., 1980. 250-269.)
15. Newcomb, T. M.: A személyek közötti vonzalom megjós-lása. (Szociálpszichológia. Bp., 1973. 182-208.)
16. Szemere Samu fordítása (Spinoza: Etika. Bp., 1979.)
17. Kolozsvári Grandpierre Emil fordítása
18. Aronson, E.: A társas lény. Bp., 1978. 226. o.
19. Makai Imre fordítása
20. Bengt Jangfeldt: Adalékok V. V. Majakovszkij és L. J. Brik szerelmének történetéhez. Medvetánc. 1983z4-1984.z1. 257. o. (Szilágyi Ákos fordítása)
21. Aronson, i. m. 230.
22. Mészöly Dezső fordítása
23. Kon, I. Sz. i. m. 76-77.
24. Simmel, G.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Bp., 1973. 333. Berényi Gábor fordítása
25. Simmel, i. m. 335.
26. Devecseri Gábor fordítása
27. Laing, R. D.: Gubancok. Bp., 1983. 59. Tasnádi Attila fordítása
28. Prekop Gabriella fordítása (A. Szamarakisz: A hiba. Bp., 190.)
29. Rónay György fordítása (Saint-Exupéry: Éjszakai repülés, Bp., 1966. 151.)
30. Neményi Mária: Válás-ideológiák. Szociológia. 1984-85. 3-4., 329-348.
31. Buda Béla: Az empátia – a beleélés lélektana. Bp., 1978.
32. Lutter Éva fordítása. (N. Machiavelli Művei. Bp., 1978. 1. k. 7-86.)
33. Elbert János fordítása. Albee, E.: Nem félünk a farkastól (Modern amerikai drámák. Bp., 1966. 2. k. 133-263.)
34. Simmel, i. m. 458.

35. Simmel, i. m. 459.
36. Simmel, i. m. 461.
37. Simmel, i. m. 461.
38. Simmel, / m. 461.
39. Olson, M.: A kollektív cselekvés logikája. Szociológiai Füzetek. 1982. 29. Csontos László fordítása. 10.
40. Olson, i. m. 25.
41. Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra Bp., 1980. 500.
42. Sherif, M.: A vonatkoztatási csoport fogalma az emberi kapcsolatokban. Csoportlélektan. 2. kiadás 177. László János fordítása
43. Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. (Magyarország története. 1890-1918.1. k. 403-515.)
44. Marx, K.: A tőke. Bp., 1967. Magyar Helikon. 1. k. 358.
45. Déry Tibor fordítása (Golding, W.: A legyek ura. Bp., 1966. 211.)
46. Pataki Ferenc: Nevelés és társadalom. Bp., 1982.. 225.
47. Makarenko, A. Sz.: A közösség. In: Pataki F. 1969. (szcrk.) Csoportlélektan. Bp., Gondolat. 119. o.

Tartalom

A történelem bennünk	5
A kapcsolatra való alkalmasság kialakulása	19
A vonzalom	39
A vonzalom változása	54
A hízelgés	60
A féltékenység	66
Az összeillés	69
Az intimitás	86
Az ambivalencia	91
A kapcsolatok	95
Játszmák	103
Egyén és csoport	111
Csoporthatások	126
Csoportfolyamatok	139
Csoportfejlődés – közösség	159
Jegyzetek	169

HU ISSN 0230-4996

ISBN 963 211 756 5

Kozmosz Könyvek, Budapest

**Felelős kiadó: Sziládi János igazgató
Kossuth Nyomda (86.0606), Budapest, 1987**

Felelős vezető: Bedé István vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Futaki József

Szakmailag ellenőrizte: dr. Iván László

Műszaki vezető: Szakálos Mihály

Képszerkesztő: Szecskó Tamás

Műszaki szerkesztő: Supp Emiüné

11 000 példány. Terjedelem: 7,59 (Az5) ív. IF 5756